

TERCÜME MAKALE / TRANSLATION:

HZ. PEYGAMBER'İN SAHÂBEYE İNANÇ ESASLARINI ÖĞRETMEDE İZLEDİĞİ METOT

“Dr. Muhammed Nebîl el-ÖMERÎ, “Menhecü’r-Rasûl sallallâhu aleyhi ve sellem fî terbiyeti ashâbihî akadiyyen”, *Dirâsât: Ulûmu’s-şer’iyye ve’l-kânûn*, cilt: 38, sayı: 2 (2011), s. 529-548.”

Çeviri:

Kılıç Aslan MAVİL

Yrd. Doç. Dr., Abant İBÜ. İlahiyat F.

kilicmavil@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-5038-9857

Öz

Bu çalışma, Hz. Peygamber’in ashâbına itikadî esasları öğretmede izlediği metodu konu edinmektedir. Araştırmacı bu çalışmada, sahâbenin Hz. Peygamber’in getirdiklerine olan imanının üzerine bina edildiği iki esası, *Peygamber’in ilkeleri ve ahlakî* konusunu ele almaktadır. Ayrıca sahâbenin inancının temel niteliklerine değinen araştırmacı, buradan hareketle Hz. Peygamber’in genel anlamda eğitimde veya dar anlamda akîde eğitiminde takip ettiği metodu ortaya koymaktadır. Araştırmacı, Hz. Peygamber’in akîde eğitimindeki yöntemi hakkında şu hususların önemine dikkat çekmektedir: Resûlullah (s.a.v.) sahâbenin cevabı kendilerine bir fayda sağlamayacak soruları sormalarını yasaklamıştır. Yine o, çok soru sorulmasını, inanca dair konularda tartışmaya girilmesini ve Ehl-i kitaba ait eserlerin okunmasını da istememiştir. Araştırmacı çalışmada bazı dikkat çekici sonuçlara ulaşmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri Müslümanlar arasında ihtilaf ve çatışma sebebi olabilecek hususları tartışmaya açmanın yasaklanmış olmasıdır. Gayr-i müslimlerle görüşüp onlarla tartışmaya girmek ise şartlar gerektirdiğinde bir zorunluluk halini almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber’in metodu, sahâbe, diyalog.

THE PROPHET’S METHOD OF EDUCATION HIS COMPANIONS ABOUT CREED

Abstract

This research talks about the methods used by the Prophet (P.B.U.H) in teaching and educating his companions the issues of faith. It shows the most important rules on which the Prophet (P.B.U.H) built his companions’ faith. These are his principles and morals. The methods used by the Prophet in teaching and educating his companions general issues and creedal issues in particular are explored in this research. These methods are the prohibition of asking so many or useless questions, the prohibition of arguments about creed, and the prohibition of reading the books of the people of the Book. In conclusion, the researcher states that it is prohibited to discuss issues for the sake of disagreement and dispute; the companions never disputed about issues of creed, the dialogue, and debate with non-Muslims, which in turn is important whenever there is a need for it.

Key words: The Prophet’s Method, The Prophet’s companions, Dialogue.

Atıf: Muhammed Nebil el-Ömerî, “Hz. Peygamber’in Sahâbeye İnanç Esaslarını Öğretmede İzlediği Metot”, çev. Kılıç Aslan Mavil, *KADER*, 15/2 (2017), 452-492.

Giriş

İnsanlar için doğru yolu inşa edip ona yönlendiren ve onlara cehennem azabından kurtuluş yollarını açıklayan peygamberler göndermek suretiyle lütufta bulunan Yüce Allah'a hamd ederim. Yine Allah'tan başka ilah bulunmadığına ve Hz. Muhammed'in O'nun peygamberlerinin sonuncusu olduğuna şahitlikte bulunurum. Kuşkusuz Hz. Muhammed (s.a.v.) elçilerin en hayırlısı, onun ümmeti de ümmetlerin en iyisidir.

Pek çok yazar, Hz. Peygamber'in insanları Allah'ın dinine davet etmesi konusunda çeşitli eserler kaleme alarak kendisinin bu uğurda hangi sıkıntılara göğüs gerdiğini açıklamış, ayrıca onun insanları ikna etmede kullandığı yöntemleri ve bu yöntemleri reddedenlere karşı getirdiği delilleri ortaya koymuştur.

Bu araştırmada Hz. Peygamber'in kendine gelen vahye şek ve şüphesiz yakînî bir imanla inanmaları noktasında sahâbeye yönelik uyguladığı eğitim yöntemini açıklamaya çalışacağım. "Hz. Peygamber'in Sahâbeye İnanç Esaslarını Öğretmede İzlediği Metot" başlığını taşıyan bu makale giriş, iki bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir.

a) Metot (Menhec) Kelimesinin Sözlük ve Terim Mânası

Metot kelimesinin sözlük anlamı: Dil, belâgât, edebiyat, tefsir vb. ilimlerde uzman olan bilginler, *menhec* ve *minhâc* kelimesinin "açık, anlaşılır ve kolay yol" anlamlarına geldiği ve bunların tümünün aynı mânayı ifade ettiği hususunda görüş birliği içerisinde.¹

Metot kelimesinin terim anlamı: *Menhec* kelimesi, sözlük anlamı dışında mantık ve felsefede yeni bir anlam kazanmıştır. Bu bağlamda *menhec* kelimesi "kişiyi doğru nazar ile hedeflenen şeye ulaştıran yol" mânasına gelir. Bilimsel anlamda ise *menhec* "önceden belirlenen hedefe ulaşabilmek için belli bir düzene göre yapılması gereken işlemler toplamıdır."²

Bazı bilginler, kendi ihtisas sahalarına uygun olarak kelimenin ıstılâhî mânasını onun sözlük anlamına dayandırmışlardır. Muhammed Ebü'l-Feth el-Beyânûnî şu sözüyle bu hususa işaret etmektedir: "Buradaki lügavî mânasından hareketle *minhâc* kelimesi *önceden belirlenmiş plan* anlamında kullanılmaktadır. Meselâ eğitim planı, öğretim planı vb."³ Sonuç olarak Beyânûnî, *menhec* kelimesine terim

¹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, nşr. İbrâhim Şemseddin, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), II, 528; Ebü'l-Abbâs el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-mîzân fi garîbi's-Şerh el-Kebîr*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), II, 627; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kilânî, (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, ts.), s. 6; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Misrî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), s. 912.

² Abdülmünim el-Hufnî, *el-Mu'cemü's-şâmî li mustalahâti'l-felsefe*, (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 2000), s. 845.

³ Ebü'l-Feth el-Beyânûnî, *el-Medhal ilâ ilmi'd-deav*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1995), s. 44.

olarak “bir işi yapmak için önceden belirlenen sistem ve plan” mânasını vermektedir.⁴

Başka bir araştırmacı da tanımında geçen “önceden belirlenen plan” ifadesinden hareketle *menhec* teriminin *muayyen bir hedefe ulaşma* amacı taşıdığını belirtir.⁵ Özetle bütün bu tanımlar, belli bir hedef ve amaca erişmek için tertip edilen *planın* tümüyle açık, aşamalarının kendi içinde bütüncül ve her bir bölümünün birbiriyle bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Biz de araştırmamızda *menhec* kavramının bu temel anlamını tercih edeceğiz. Nitekim Hz. Peygamber'in risâlet vazifesi boyunca belirlediği hedef, yöntem ve araçlar kendi içinde bir bütünlük arz etmektedir. Şu halde Hz. Peygamber'in *metodu* ifadesini: “Hz. Peygamber'in insanlara İslâm'ı anlatma ve tebliğ görevi esnasında karşılaştığı gündelik sorunları çözmeye, meydana gelen olayları risâletin yapısına uygun biçimde yönlendirme, elde ettiği kazanımları koruma ve insanlara yönelik hedeflerini gerçekleştirme hususunda başvurduğu *sistemik uygulamalar bütünü*”⁶ şeklinde tanımlamak mümkündür.

b) Eğitim (Terbiye) Kelimesinin Sözlük ve Terim Mânası

Eğitim kelimesinin sözlük anlamı: İbn Fâris'e göre “ربى” veya “ربا” fiil kökü; *artma*, *çoğalma* ve *yükselme* anlamlarını ifade etmektedir.⁷ Aynı kökten türeyen *terbiye* kelimesi ise *bir canlıyı besleme* mânasına gelir. Nitekim Araplar bir kimseyi beslemeyi *onu terbiye etmek* şeklinde ifade etmişlerdir.⁸

Eğitim kelimesinin terim anlamı: Eğitim bilimciler ve sosyologlara göre terbiye kelimesinin ıstilahta birden çok anlamı bulunmaktadır. Buna göre *terbiye*: “Âdetler, inançlar, beklentiler, duygular, hedefler ve ideallerin önceki nesilden bir sonraki nesle aktarılmasıdır.”⁹ Bir başka tarife göre ise terbiye: “Sonradan kazanılan nazarî ve amelî maharetler veya zamanla gelişen nitelikler bütünüdür”.¹⁰ Yine aynı terimi “var olanı adım adım kemâl noktasına ulaştırmak ya da bir şeyi hiç yoktan mükemmel hale getirmek” şeklinde tanımlamak da mümkündür.¹¹

İslâmî eğitim (terbiyetü'l-İslâmiyye) kavramının ne anlama geldiği konusunda ise Dr. Hasen eş-Şarkâvî'nin bu kavrama getirdiği tanımı tercih etmenin uygun olacağını düşünüyoruz: “İslâmî eğitim, İslâm'ın getirdiği ilke ve değerlere dayalı bir fikrî çerçevede birbiriyle irtibatı bulunan kavramlar bütünüdür. Aynı zamanda bu

⁴ Beyânünî, *el-Medhal ilâ ilmi'd-deav*, s. 45.

⁵ Tayyib Bergûs, *Menhecü'n-nebî fi himâyeti'd-da've*, (Herndon: el-Ma'hadü'l-âlemî li'l-fikri'l-İslâmî, 1996), s. 69.

⁶ Bergûs, *Menhecü'n-nebî fi himâyeti'd-da've*, s. 69.

⁷ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, II, 509.

⁸ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, II, 509.

⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, II, 509.

¹⁰ Ronnie Uberr, *et-Terbiyetü'l-âmmeh*, çev. Abdullah Abdüddâim, (Beyrut: Darü'l-ilm li'l-melâyîn, 1967), s. 21.

¹¹ Emin Abdülazîz, *et-Tağyîr alâ minhâci'n-nübüvve "İrâdetü'l-amel"*, (İskenderiye: Dârü'd-Da've, 1996), s. 342.

kavramlar, pratiğe aktarılması halinde onu hayata geçiren kimsenin İslâm inancına uygun davranmış olacağı pek çok uygulama ve ilmî yöntemin de çerçevesini çizer.”¹²

Biz de yukarıdaki tanımdan yola çıkarak *nebevî eğitim (terbiyetü'n-nebeviyye)* kavramı hakkında şunları söyleyebiliriz: “*Nebevî eğitim*, Hz. Peygamber’in dünya ve âhireti bütünleştirme, evrenin idare ve imârında aktif bir rol oynayabilmek üzere ruh, akıl ve beden dengesini sağlamış olan insanı oluşturma hedefini gerçekleştirmek amacıyla ashabına yönelik uyguladığı söz, davranış ve yönlendirmeler bütünüdür.”

1. Hz. Peygamber’in Ahlâkî Nitelikleri, İlkeleri ve Tebliğ Metodu

Peygamberlerin kavimlerini doğru yola çağırmaları hususunda Kur’ân-ı Kerîm’i dikkatlice inceleyen kimse, oldukça önemli bir sonuca ulaşır. Bu sonuç, peygamberlerin insanlığa gönderilmesinin yüce bir amaç, seçkin bir hedef ve ilâhî bir rahmete hizmet ettiği gerçeğidir. Buradaki *amaç*, insanlığın Yüce Yaratıcı’ya ve gayb âlemine bakışıyla ilgili hususlarda içine düştüğü yanlışları düzeltmektir. *Seçkin hedef*, bu dünyayı imâr edecek ve Allah’ın yeryüzündeki halifeliği görevini yerine getirecek hayırlı milletlerin ortaya çıkarılmasıdır. Peygamber göndermenin gerisinde yatan *ilâhî rahmet* ise insanların dünya hayatında günahlara dalmaları, âhiret yurdunda da azaba uğramalarını önlemeye yöneliktir.

İşte tüm bu sebeplerle Cenâb-ı Hak, peygamberleri özenle yaratmış ve onları diğer insanlara üstün kılan bir takım özelliklerle donatmıştır. Yine O, insanlığı yönlendirmeye ve fikrî sapmalar ile sosyal hastalıkları tedavi ederek kâinatın işleyişinde insanoğlunun sebep olduğu bozulmaları ve milletler arasındaki dengede ortaya çıkan olumsuzlukları gidermek suretiyle beşeriyeti helakin eşliğinden kurtarmaya ehil kimseler haline getirmek için peygamberleri özel olarak seçmiştir.

Allah Teâlâ, son peygamber olması dolayısıyla Hz. Muhammed’i (s.a.v.) de diğer peygamberlere bahsettiği fizikî ve ahlâkî meziyetlerle donatmıştır. İşte Allah’ın lütfettiği bu üstün meziyetler sayesinde Peygamber (a.s.) çevresindeki vefalı dostlarının sevgisini, akıl sahibi düşmanlarının saygısını ve ona gönülden bağlı olanların samimiyetini kazanmıştır.

Şayet Cenâb-ı Hakk’ın Hz. Peygamber’e verdiği bütün ahlâkî özelliklerden söz etmek istesek elbette bunu tam olarak başaramayız. Ancak biz burada genel olarak onun ahlâkî niteliklerinden bazılarını değineceğiz.

¹² Hasen eş-Şarkâvî, *Nahve terbiye İslâmiyye*, (İskenderiye: Müessesetü’ş-Şebâb, 1983), s. 10.

1.1. Hz. Peygamber'in Ahlâkî Özellikleri

Bir davet ne kadar gerçek ve doğru olursa olsun ve ona çağırın davetçi ne ölçüde sağlam delillere ve apaçık bir söyleme dayanırsa dayansın, böyle bir iddia ile ortaya çıkan kimse davranışlarında somutlaşan, insanları kendisine çağırdığı şeyin *öncüsü* ve *hazırlayıcısı* konumunda bulunan üstün bir ahlâka sahip olmadıkça asla başarılı olamayacaktır.

Hız. Peygamber ve ashabının hayatını göz önüne alırsak, ona iman edenlerin büyük çoğunluğunun söylediği şeylerin doğruluğuna dair kendisinden bir delil istemediğini görürüz. Bu kimseler ne kabile taassubuyla ne de Peygamber'den kendilerine gelmesini umdukları bir menfaat sebebiyle iman etmiş değillerdir. Bilakis onlar Peygamber'in (s.a.v.) şahsiyetini saran üstün meziyetler, onun davetine yansıyan ilkeler ve ahlâkının yüceliği sebebiyle imanı tercih etmişlerdir. Hatta Peygamber'in getirdiklerine iman ettikten sonra onun ilkelerine bağlılıkları ve kendisine karşı sevgileri öncesine göre daha da artmıştır. Bunun sebebi Arapların önceki hayatlarından aşına olmadıkları bir gerçeğe ilk kez böylesine yakından temas ediyor olmalarıdır. Zira onların ahlâkî değerler adına bütün bilgileri, içlerinden birkaç kişiye nispet ettikleri az sayıdaki bir kısım niteliklerden ibaretti. Cahiliyye Arapları söz konusu kimselerin bu özelliklerini şu sözlerle deyimleştirmişlerdir: "Hâtem'den daha cömert, Rebîa b. Mükeddem'den daha cesur, Kays b. Züheyr'den daha dâhi, Kelîb b. Vâil'den daha şerefli, Semev'el'den daha vefalı, İyâs b. Muâviye'den daha zeki, Kays b. Âsım'dan daha iyi bir siyasetçi, Hâris b. Zâlim'den daha kudretli, Sühbân b. Vâil'den daha açık sözlü, Ahnef b. Kays'tan daha yumuşak huylu, Ebû Zer el-Gıfârî'den daha doğru sözlü..."¹³

Öte yandan bütün ideal özellikler ve üstün ahlâkî değerlerin tek bir şahısta toplanması milletler tarihi açısından üzerine durup dikkatlice düşünmeyi gerektiren hayret verici bir durumdur. Nitekim toplumda ahlâk ve erdemle öne çıkan kimselerin pek çok farklı nitelikten yalnızca birine sahip oldukları görülür. Şayet mübalağa edecek olsak bile, sözünü ettiğimiz kişinin iki veya en fazla üç erdemi kendi şahsında taşıdığını söyleyebiliriz.

İslâm Peygamberinin durumu yalnızca bununla da sınırlı değildir. O aynı zamanda bütün güç ve kararlılığıyla sahip olduğu erdem ve faziletleri kendisine tâbi olanlara aktarmaya gayret etmiş ve bu husus onun davet metodunun önemli bir unsuru haline gelmiştir. Nitekim "Hz. Peygamber (s.a.v.) insanları sözleriyle Allah'ın yoluna çağırmaktan öte onları bu yola ahlâkıyla davet eden biriydi."¹⁴

Aklın olgunluğu, lisanın düzgünlüğü, sözün berraklığı, mantığın doğruluğu, şefkat, merhamet, hoşgörü, hayâ, cesaret, cömertlik, esirgeme, acıma, zühd, ahde vefa, sözünü yerine getirme, sabır, adalet, başkasını sevip kollama, güvenilirlik,

¹³ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, thk. Muhammed Saîd el-Uryân, (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ,1953), III, 8.

¹⁴ Şeyh Ali Mahfûz, *Hidâyetü'l-mürşidîn ilâ turuki'l-va'z ve'l-hitâbe*, (Beyrut: Darü'l-Mârife, ts.), s. 33.

doğruluk, iffet, insanlarla iyi geçinme vb. açıklaması ciltleri dolduracak bütün bu yetkinlik sıfatları, Hz. Peygamber'i tüm insanlığı hayra çağırma görevini üstlenmeye ve davetine inanılmaya ehil bir kimse konumuna getirmiştir. Üstat M. Ebû Zehra da (1898-1974) Hz. Peygamber'in ahlakının onun risâlet görevinin bir neticesi değil mukaddimesi oluşuna şu sözleriyle işaret eder: "Allah'ın Hz. Peygamber'e verdiği lütuf ve ona has kıldığı rahmetiyle birlikte bu nitelikler, kendisini bir başkasının asla yüklenemeyeceği risâlet görevini üstlenmeye hazır hale getirdiğine göre tüm bu erdem ve faziletler onun nübüvvetinin sonucu ortaya çıkan haller değil, aksine risâletin öncülü konumunda bulunmuş olur. Zira öncülün sonuçtan önce bulunup ona yol açması akıl ve mantığın bir gereğidir. Dolayısıyla ön hazırlık, asıl amaçtan sonra gelmez. Bilakis öncül, amaca hazırlar, ona ışık tutar ve kendisine yönlendirir."¹⁵

Toplumda liderlik vasfına sahip olan bir kimsede bulunması gereken tüm bu özelliklerin, insanlara ahlâkî ilkeleri taşıyacak kişide bulunması elbette daha gerekli bir durumdur. Böylece her ikisi de söz konusu ahlâkî erdemlerin kendilerine yüklediği sorumluluğu taşımaya ehil hale gelerek, bu değerlere sahip olmanın ve onlarla anılmanın sonuçlarına katlanırlar. Zira bu tür kimselerin, sözü edilen niteliklere sahip oldukları halde toplumu yönlendirme, eğitme ve tedavi etme rolünü üstlenmemeleri düşünülemez.

Hz. Peygamber'in hayatı, vasıfları ve ahlâkını dikkatle incelediğimiz takdirde onun insanlara seslendiği esasların, sahip olduğu sıfat ve ahlâkın ne denli yüce olduğunu görürüz. Bütün bunlar son derece güçlü ve sağlam bir şahsiyetin temsil ettiği hakikî üstünlüğü meydana getiren unsurlardır. Bu öyle bir şahsiyettir ki görenlerin akıllarına durgunluk veren hârikulâde işler başarır.¹⁶

Çağdaşlarının kalplerinde kendine karşı bir saygı, vakar ve ilgi hissi uyandırması, onları kendisine öykünmeye sevk etmesi, ona bağlanmayı hoş gösterip ardından onları kendi rengine boyaması, bu şahsiyetin vazgeçilmez özellikleri arasındadır. Bu durum insanların gönüllerinde, kendisinin getirdiği inanç ve görüşlerin benimseneceği yeni bir sayfa açar. Zaman içinde meydana getirdiği etkiler yeni nesillerin kalplerine de ulaşır ve böylece sahip olduğu yücelik ebedî hale gelir.¹⁷

Bu sebeple söz konusu erdemleri salt Hz. Peygamber'i methetmeye yönelik bir takım ideal özellik ya da yetkinliklerden ibaret göremeyiz. Aksine bunlar, Peygamber'in akılları ve gönülleri kendine bağlayan o etkileyici kişiliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu üstün özellikler tıpkı Nebî'ye inanan kimseyi onun niteliklerine bürünüp ahlakına sahip olma gayretine sevk ettiği gibi, kendisiyle aynı meclisi paylaşan insanı da ondan ayrılmayı veya konuşmasının sona ermesini istemeyen bir ruh haline büründürüyordu. Bunu sahâbenin söz ve davranışlarından kolayca anlayabiliyoruz. Nitekim onlar Resûlullâh'ın ahlâkını

¹⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Muhammed Hâtemü'n-nebiyyîn*, (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1972) I, 347.

¹⁶ Ahmed Câdü'l-Mevlâ, *Muhammed el-Meseli'l-kâmil*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Ümeviyye, 1972).

¹⁷ Câdü'l-Mevlâ, *Muhammed el-Meseli'l-kâmil*.

örnek alma hususunda son derece kararlıydılar. Aynı şekilde çölde daima istikrarsız ve endişeli bir hayat süren ve tecrübe ürünü bir takım kişisel bilgilerin yanı sıra şiir, hikmetli söz ve özdeyişler tarafından temsil edilen şifahi kültüre dayanan bedevî Araçları görüyoruz.¹⁸ Ahlâkı ve dünyadaki var oluşlarının sebebini açıklayıp, hayata öncekinden bambaşka bir haz katarak ona süreklilik kazandıran sağlam esaslar koyan ilkeleriyle, bu insanların yaşamlarına giren Hz. Peygamber'in, onları bilim, marifet ve ahlak sahasında canlı birer fenere nasıl dönüştürdüğüne şahitlik ediyoruz.

Hız. Peygamber'in hadislerini ve sahâbenin onun hakkındaki sözlerini inceleyen okuyucu, insanın hayatında önem taşıyan her bir mesele hakkında Allah Elçisi'nin ya bir yönlendirme, açıklama, pekiştirme veya övgü ya da bir emir veya nehyinin bulunduğunu mutlaka görecektir. O, tüm bu yönlendirmelerinde asla sıradan bir insanın fıtratı, akli, hisleriyle ve yine yok etmeye değil inşa etmeye, yoldan çıkarmaya değil istikâmet kazandırmaya dönük olumlu sezgileriyle de çelişen bir tutum içinde olmamıştır.

Hız. Peygamber, ilâhî vahye ve semâvî yönlendirmeye dayanan öğretileri vasıtasıyla dünya için bir haz belirlediği gibi âhîret hayatı için de bir haz tayin etmiştir. Ancak dünyaya ayrılan hazzın duyularla algılanabilir olmasına karşın âhîret hazzının gerçekleşmesi kesin bir beklenti halinde bulunması bu iki tat ya da lezzet arasındaki farkı oluşturmaktadır. Âhîret hazzının gerçekleşeceğine dair kesinlik ise söz konusu hayatın inkârının mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü dünya hayatıyla ilgili değerlendirmeleri sunan kaynak ile onun varlığını haber veren kaynak bir ve aynıdır. Dolayısıyla aynı bilgi kaynağı bir meselede doğru kabul edilip başka bir meselede onun yanlış olduğu ileri sürülemez.

Özetle insanları hakka çağırırken *güzel ahlak örneği* sunmak, (psikolojik delil) bir takım akli deliller ortaya koyup kıyaslarda bulunmaktan daha etkili bir yöntemdir. Kuşkusuz bu yöntem nübüvvetin de delilleri arasında yer alır. Hatta "bizzat insanların gözlemediği harikulade bir durum olan Hız. Muhammed'in (s.a.v.) ahlâkının, onun gösterdiği mucizelerin en büyüklerinden biri olduğunu söylemek mümkündür."¹⁹ Bazı bilginler onun ahlâkı ve davranışlarını peygamberliğine delil olarak göstermişlerdir. Keza Şemseddîn es-Semerkindî de (ö.702/1303): "İkinci Yol: Hız. Peygamber'in ahlâkı, davranışları, uygulamaları, yaşamı ve bütün imkânlarla sahip olduğu halde dünya malını terk etmesinden hareketle peygamberliğine delil getirmektir. Her ne kadar bu nitelikler tek başına nübüvete delâlet etmese de, bunların tümünün tek bir şahısta toplanmasının ancak peygamberlere has bir hususiyet olduğu kesin bir biçimde bilinmektedir" şeklindeki sözleriyle, Hız.

¹⁸ Bergûs, *Menhecü'n-nebi fi himâyeti'd-da've*, s. 165.

¹⁹ Ebû Zehra, *Muhammed Hâtemü'n-nebiyyîn*, I, 49.

Muhammed'in ahlâkî meziyetlerini onun nübüvvetinin delilleri arasında zikretmiştir.²⁰

Ne Cenâb-ı Hakk'ın kendisini "(Resûlüm!) Sen elbette yüce bir ahlak üzeresin" (el-Kalem 68/4) şeklinde nitelendirmesinde ne de onun bu dünyadaki görevinin bir parçası olarak "Ben ancak güzel ahlâkî tamamlamak üzere gönderildim"²¹ buyurmasında şaşılacak bir yön yoktur. Yine Hz. Âişe onu "Allah'ın Peygamberinin ahlâkî Kur'ân'dı"²² sözüyle anlatır. Bizans kralı Heraklius (610-641) ile henüz Müslüman olmadan önce görüşen Ebû Süfyân (ö. 31/651-52) arasında geçen uzunca konuşmada kral Hz. Peygamber'in ahlâkî hakkında şunları söylemiştir: "...ve onun sizden ne yapmanızı istediğini sordum. Sen de, Allah'a kulluk edip O'na hiçbir şeyi ortak koşmamanızı, babalarınızın taptıkları şeyleri terk etmenizi, namaz kılmanızı, doğru sözlü ve iffetli olmanızı, sözünüzde durmanızı ve emanetleri sahiplerine geri vermenizi istediğini söyledim."²³ Hatta Hz. Muhammed'e yönelik övgüsünü daha da ileriye taşıyan Heraklius sözlerini şöyle sonlandırır: "Eğer söylediklerin gerçekten doğru ise onun hâkimiyeti çok yakında işte şu ayağımı bastığım yere ulaşacaktır. Eğer, onun yanına varabileceğimi bilseydim kendisiyle buluşmak için her türlü zahmete katlanırdım ve onun yanında olsaydım ayaklarını yıkardım."²⁴

Şurası açıktır ki, ruhları ıslah ederek onlarda bulunan hastalıkları iyileştirmeye kalkışan bir kimsenin her şeyden önce kendisinin üstün ahlakın, ruhî olgunluğun, kararlılığın, aklın aydınlığının, ikna kabiliyetinin, diyalog kurma ve ilkeler sunabilme gibi özelliklerin zirvesinde bulunması gerekir. Allah'ın gönderdiği peygamberlerden herhangi birinin kişiliğine dair yapılacak bir incelemede o peygamberin, benzerini ancak Allah'ın vahiy ve risâleti ile seçkin kıldığı resûller zümresinde görebileceğimiz özgün ve sıra dışı bir karakter taşıdığını gözlemlememiz mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber'in kişiliği kendisini bütün yönlerden çevreleyen ilâhî bir koruma altına alınmış, ayrıca fizikî ve ahlâkî bakımdan her türlü insanî yetkinlik ile donatılmış bulunmaktadır. Peygamberlerin ismeti ve tarihin kaydettiği kadarıyla kendilerinden başkasının ulaşamadığı bir beşerî olgunluk ve kemâl seviyesine eriştikleri dikkate alındığı takdirde, tüm bu üstün nitelikler ve ismet sıfatıyla çevrili bulunan böyle bir olgunluk derecesine ulaşan kimsenin, insanları kendisine davet ettiği şey hususunda yalan söyleyemeyeceği de açıklık kazanacaktır.²⁵

²⁰ Şemseddin es-Semerkandî, *es-Sahâifü'l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahmân eş-Şerîf, (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1985), s. 423.

²¹ "Buhârî ve Müslim'in sahîhlerinde yer almamakla birlikte bu hadis, Müslim'in sıhhat şartlarına haizdir." Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek, alâ Sahîhayn*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), II, 613.

²² Müslim, "Müsâfirîn", 18.

²³ Buhârî, "Cihâd ve's-siyer", 102.

²⁴ Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 6; Müslim, "Cihâd", 74.

²⁵ Abdurrahmân el-Meydânî, *el-Akâide el-İslâmiyye ve üsûsüha*, (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1415/1994), s. 285.

1.2. Hz. Peygamber'in Dayandığı İlkeler

İnsanları Hz. Peygamber'e çekip onlar üzerinde etki bırakma noktasında ahlâkın bu denli büyük bir rolü olduğu görülmektedir. Nitekim bütün ahlâkî erdemlerin şahsında toplanması bir yana, diğer insanları hem bu erdemlere hem de Eflâtun (ö. m.ö. 347) ve Fârâbî'nin (ö. 339/950) *Medînetü'l-fâdıla* adlı eserlerinde sözünü ettikleri toplumdan farklı olarak, evreni yönetecek donanuma sahip gerçek bir ideal toplum haline dönüştürecek ilkelere davet eden Hz. Peygamber nasıl güçlü bir etki meydana getirmiş olmasın? İşte peygamberlerin insanları kendisine çağırdıkları görev ve misyonları budur. "Aynı şekilde Cenâb-ı Hak gerek onları konumlarını yücelten risâlet ve nübüvvet vazifesiyle, gerekse fitratlarının olgunluğu, cevherlerinin saflığı, köklerinin temizliği, ahlâklarının güzelliği ve soylarının yüceliği gibi meziyetlerle kendilerini bilfiil sıradan insanlardan ayırıp seçkin kılmıştır."²⁶

Üstün ilkeler ve ahlâkî faziletler Hz. Muhammed'in şahsında toplanmıştır. Yukarıda onun ahlâkî özelliklerinden özetle bahsetmiş olduk. Kendisinin ortaya koyduğu ilkeler ise Hz. Peygamber'in ana hedefi ve uğruna hayatını adadığı, kendisini açıklayıp ispatlayabilmek için inkârcıların türlü tuzak ve eziyetlerine göğüs gerdiği asıl meşgalesidir.

Hz. Peygamber'in ashâbı ile olan yaşantısı oldukça düşündürücüdür. Zira o tek başına bütün bir ümmeti daha önce alışık olmadıkları bir şekilde eğitmeyi, kökleşmiş örf ve âdetlerini değiştirmeyi ve yanlış inanışlarını düzeltmeyi hem de rekor sayılabilecek bir sürede nasıl başarmıştır? Şayet onun insanları davet ettiği ilke ve esaslar, onların alışkanlıkları ve inançlarından daha iyi ve faydalı olmasaydı elbette bunu başaramazdı. Nitekim onun insanlara sunduğu ilkeler, hayatın işleyişiyle tam bir uyum içerisindedir. Getirdiği bu mükemmel ilkeler câhillikte birbirleriyle yarışan, tabiatları, eğilim ve ahlâkları birbirinden farklı olan kimselerden meydana gelen bir topluluktan insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmeti meydana getirmiş ve böylece insanların yolunu aydınlatan bir kandil, ıslahatçıların peşinden gittikleri bir yöntem ve kanun yapıcılarının yüceliği karşısında saygıyla eğildikleri bir sistem haline gelmiştir.²⁷

İlke (mebde') kavramına bir sınır getirmek mümkün değildir. Kâinatta insana mahsus olan her şey bir ilkeye bağlıdır ve onunla mukayyettir. Çünkü insan hayatı, onun bütün fiil ve sözlerini Allah katında makbul veya gayr-ı makbul kılan bir takım kurullarla kuşatılmıştır. İşte bu kurullar (ahkâm) Hz. Peygamber'in getirdiği ilkelerin özünü ifade etmektedir. Bu ilkelerin bir kısmı inancın doğru hale getirilmesi, diğer bir kısmı ise beşerî ilişkilerin düzenlenmesine yöneliktir.

²⁶ Ebü'l-feth eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelem*, nşr. Ferid Ceyyum, (Bağdad: Mekbetu'l Müsenna, ts.), s. 463.

²⁷ Muhammed el-Vekîl, *Üsüsü'd-da've ve âdâbü'd-duât*, (y.y., 1986), s. 84.

İnancın doğru ve sahih hale getirilmesi hususunda Hz. Peygamber'in özel bir yöntemi bulunmaktadır ki, bu yöntem elinizdeki çalışmanın asıl konusunu teşkil etmektedir. Beşerî ilişkilerin düzenlenmesi ise insan-Tanrı ve insan-tabiat ilişkisiyle alakalı hususlara karşılık gelir ve dar anlamıyla *şeriatın* konusunu teşkil eder. Burada söz konusu hususlara değinme imkânımız bulunmamaktadır. Ancak bu alanın, Hz. Peygamber'in, kendisine iman etmiş olsun veya olmasın, ümmetinin eğitiminde benimsediği pedagojik ve ahlâkî ilkelerle uyumlu olduğuna işaret etmekle yetiniyoruz. Yine *re'y* kavramının tanımı ve çeşitlerine ya da sahâbenin *re'y* konusundaki ihtilafları ve görüş ayrılıkları gibi konulara girmeksizin, bu alanın Kur'an ve sünnet vahyi ile Resûlullah'ın ve sahâbeden nazar ve içtihat ehli kimselerin *re'y*lerine dayandığını da belirtmeliyiz.²⁸

Burada işaret edilen dinî hukuk (*teşrî'*) ilkeleri kıyas ve içtihat yoluyla kendi içerisinde akıl yürütmeye de imkân tanınması bakımından ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Zira İslâm, *din* ile *şeriatın* bir araya gelmesinden meydana gelir. Şu da var ki, Cenâb-ı Hak, din ile ilgili bütün hususları Kur'an-ı Kerim'de ele aldığı için burada insan aklına bırakılmış herhangi bir alan söz konu değildir. Şeriatın ise temel esasları Kur'an'da belirtilmiş, tafsîlî meseleleri insan aklı ve içtihadına bırakılmıştır.²⁹ Dolayısıyla itikadî ilkeler herhangi akıl yürütmeye ihtiyaç duyulmayacak açıklıkta belirlenmiştir. Nitekim Allah Kur'an'da akîdenin temellerini ortaya koymuş, Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri de onu izah ederek çerçevesini çizmiştir. Şu halde bu sahada detaylı araştırmalar yapma, akıl yürütme ve kişisel hükümler üretmeye elbette gerek yoktur.³⁰ Bu ilkelerin izahı noktasında yegâne merci, kendisine indirilen vahye dayanan Hz. Peygamber'dir.

Hz. Peygamber inanç ilkelerini açık ve sağlam deliller üzerine bina etmiş ve onu insanlara tebliğ etmede Araçların düşünce tarzları ve tabiatlarına en uygun vasıtaları kullanmıştır. Bu amaçla üstün hikmetler, etkili öğütler ve apaçık delillere dayalı ikna yollarının en güzellerine başvurmuş ve tüm bunları yumuşaklık, merhamet, sevgi ve insanî sözlerin en etkileyicileriyle örtülü bir biçimde yapmaya gayret etmiştir.

İnsanların İslâm'a nasıl girdiğine dair haberleri incelediğinizde, pek çoğunun sırf Hz. Peygamber'i dinleyerek ve onun kendilerine İslâm'ı anlatmasına bakarak Müslüman olduklarını görüyoruz. Çünkü onlar bu dini tebliğ eden kimsenin insanî erdemlerle donandığını, onun ilkelerinin ahlâkî faziletlerle güzel davranışlara yönlendirdiğini biliyorlardı. Nitekim Hz. Hatice insanlara sunulan ilkeler ile ahlâk arasındaki ilişkinin farkına vararak bu ikisinin ancak bir peygamberin zâtında bir araya gelebileceğini anlamıştı. İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) naklettiğine göre Hz. Peygamber'e ilk vahiy indiği sırada korkmuş bir vaziyette eve dönerek: "Üzerimi örtünüz, üzerimi örtünüz!" diye seslendi. Üzerindeki bu

²⁸ Mustafa Abdurrâzık, *Temhîd li târîhi'l-felsefeti'l-İslâmiyye*, (Kahire: Mektebetü'n-Nahdatü'l-İslâmiyye, 1966), s. 151.

²⁹ Abdurrâzık, *Temhîd li târîhi'l-felsefeti'l-İslâmiyye*, s. 114.

³⁰ Abdurrâzık, *Temhîd li târîhi'l-felsefeti'l-İslâmiyye*, s. 138.

dehşet hali gidince eşi Hz. Hatice'ye gördüklerini anlattı ve ona: "Kendimden endişe ettim" dedi. Hz. Hatice ise ona şöyle karşılık verdi: "Asla, tasalanma! Allah'a yemin ederim ki, Allah seni ebediyen utandırmaz. Çünkü sen akrabanla ilgilenirsin, doğru konuşursun, herkesin yükünü taşırsın, misafire ikramda bulunursun ve hakkı yenenlerin yardımına koşarsın."³¹

Bir başka metne göre de Hz. Peygamber'in sözlerini dinledikten sonra ona şöyle seslendi: "Endişelenme, sakın ol ey amcamın oğlu! Hatice'nin nefsi elinde olan Allah'a yemin olsun ki, ben senin bu ümmetin peygamberi olacağını umuyorum."³² Hz. Hatice'nin sözlerini amcasının oğlu Varaka b. Nevfel: "Senin gördüğün Musâ'ya gelen Cebrâil adlı melek idi" şeklindeki ifadesiyle teyit etmiştir.³³

Burada *Peygamber'in getirdiği ilkeler* tabiriyle sadece inanç esaslarını değil, bilakis inanç esasları ile insan davranışları ve ahlâkı birbirine bağlayan tek bir sistemi kastediyorum. Zira o dönemlerde İslâm toplumu aynı akîde ve şeriatın kaynağını alan bir davranış ve ahlâk sistemine dayanıyordu. Bu sistemin ilkeleri ise hayır ve şerrin, doğru ve yanlışın ya da daha açık bir ifadeyle neyin helal neyin haram olduğu ve Müslümanın neleri yapması neleri de yapmaması gerektiğinin kendisine göre belirlendiği imanun ayrılmaz bir parçası halindeydi. Şu halde genel mânada *Peygamber'in getirdiği ilkeler* ifadesiyle "Müslümanların hayatını, nasıl ve ne şekilde olurlarsa olsunlar hem ferdî planda hem de toplum veya devlet bazında birbirleriyle ve gayr-i müslimlerle olan ilişkilerini düzenleyen semâvî kanunlar bütünü ve bu kanunlardan doğan mükâfat ve cezalar" kastedilmektedir.

1.3. Hz. Peygamber'in Davet Metodu

Hız. Peygamber'in hayatı incelendiğinde, onun insanları dine çağırırken son derece açık bir tutum sergilediği görülür. Bu açıdan onun çağrısını yayarken başvurduğu yöntem, "getirdiği esasların açıklığı" ve "attığı adımların önceden belirlenmiş olması" şeklinde iki temel esasa dayanır. Zira onun bütün adımları önceden belirlenip düzenlenmiş ve üzerinde çalışılmış bir nitelikteydi. Orada gelişigüzel ve kendiliğinden gelişen davranışlarla yanlış hesaplamalara yer yoktu. Çünkü bütün bunlar teorik ve pratik boyutuyla çerçevesi çizilmiş bulunan oldukça açık bir metoda dayanmaktaydı.³⁴

Hız. Peygamber'in davetinin her şeyden önce uzun zamanlar boyunca birikmiş bulunan itikadî sapmaların düzeltilmesini hedeflediği dikkate aldığımızda, bütün milletlerin inançlarının temelini ait olduğu toplumun günlük hayatından aldığını ve bu inançların insanların zihinleri ve gönüllerine yerleşerek terkedilmesi son derece güç bir hal aldığı söylememiz mümkündür. Nitekim Araplar söz konusu

³¹ Ebû Bekr el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, thk. Abdülmü'tî Kal'acî, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), II, 13.

³² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, s. 238.

³³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, s. 14.

³⁴ Bergûs, *Menhecü'n-nebî fi himâyeti'd-da've*, s. 285.

yerleşik inançlara karşı çıkanları *Sâbie* terimiyle ifade ediyorlardı.³⁵ Toplumun bu inançlarını, onlara ters düşen başka inançlarla değiştirmesi de kendisi açısından oldukça zor bir durumdur. Ancak ortaya çıkacak olan yeni inanç, akılların kabul edeceği ve gönülleri tatmin edecek ilkeler ortaya koymak suretiyle eskisinin yerini doldurmayı başarır o zaman eskisinin yerini alabilir ve böylece kendisine inanan kimseye verdiği ruh ve beden huzuru sayesinde kalpler ona yönelir. Buna ek olarak yeni dine davet eden elçinin toplumu sahip olduğu inancın yanlışlığı ve getirdiği yeni dinin doğruluğuna ikna etme konusundaki kabiliyetini de zikretmek gerekir. Bu misyon elbette muazzam bir yetenek, seçkin özellikler, ustaca yürütülen bir siyaset, başkalarıyla olan ilişkilerde incelikli bir üslup ve yine toplum psikolojisi üzerine bilinçli ve son derece titiz bir araştırmayı gerektirmektedir.

Tüm bu sayılan hasletler Hz. Peygamber’de bir araya gelmiş ve bu sayede o inansın ya da inanmasın bütün insanları ikna edebilmeyi başarmıştır. Kendisine inanmayanlar dahi onun sözlerine ikna olmamış değildir. Zira siyer kaynakları bunun tam aksine işaret etmektedir. Muhtemelen onların iman etmeyişi kibir, inatçılık, cahillik, kendini beğenmişlik, kin, haset veya güvenilir siyer kaynaklarının belirttiği başka bir sebepten kaynaklanmaktaydı.

Hz. Peygamber’in söz konusu kimseleri ikna etmedeki yöntemi bu araştırmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Biz burada onun ashabına akâid sahasında verdiği eğitimden söz etmekle yetineceğiz. Şüphesiz inanmayan kimse karşısında delile dayalı görüş ortaya koymakla, inanan kimseyi dünya ve ahirette mutlu kılacak işlere yönlendirmek arasında fark vardır.

Bununla birlikte Hz. Peygamber’in davranış özelliklerinin muhataplarına göre değişiklik arz ettiğini ileri sürüyor değiliz. Aksine muhatapların farklılaşmasına bağlı olarak değişen tek şey onun hitabının üslubudur. Nitekim Hz. Peygamber, gayr-i müslümlere hitap ederken burhan ve delillerle konuşur, karşı tezler ortaya atar ve onlarla tartışırken kullandıkları yöntemlerle kendilerine mukabelede bulunurdu. Müslümanlar karşısında ise eğitici, ahlâk kazandırıcı ve yönlendirici bir üslup takip etmiş, daha doğru bir ifadeyle iyiliğe yönlendirme ve doğruyu öğretme hususunda pek çok farklı yöntemi içinde barındıran *öğretici ve eğitici bir söylem* benimsemiştir. Nebevî söylemi oluşturan bu farklı üslup veya yöntemlerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Müslümanlara en güzel ve en ince ifadelerle seslenmek, onlara karşı hoşça davranmak, yönlendirmelerde hassas olmak, yanlış ya da kusurlu iş yapanı güzellikle uyarmak, Müslümanları ilgilendiren dünyevî meseleler hakkında kendileriyle istişarede bulunup içlerinden doğru söylediğini düşündüğü kimsenin görüş ve önerilerini uygulamaya koymak.

Hz. Peygamber’in kendi görüşünü kabul ettiğini veya Kur’ân’ın kendisini haklı çıkardığını görmek, bir sahâbî için ne büyük bir sevinç kaynağıdır!

³⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 274.

Bu yöntem belli bir zamana mahsus olmadığı gibi geçici ya da yapmacık bir tavır da değildir. Aksine bu yöntemi onun bütün yönlendirmeleriyle sözlü ve fiili eğitiminde gözlemlemekteyiz. Hz. Peygamber tüm bu uygulamalarını sevgi, şefkat, karşısındakine saygı duyma ve onu hem psikolojik hem de fizikî bakımdan rahatsız etmeme gibi hassasiyetlerle de kaplamıştır. “Bunlar aynı zamanda onun aslî yaradılış ve fitratından gelen mizaç özellikleridir. Allah’ın lütuf ve keremi olmasa çalışıp çabalamakla elde edilmesi mümkün değildir.”³⁶ Siyer-i nebî incelendiğinde bu sözün ne kadar doğru ve onun hayatında fiilen karşılığı bulunan bir gerçeklik olduğu görülür. Hem kendisine tâbî olanlar hem de ona düşmanlık edenler bu duruma şahitlik etmektedir. Nitekim o inkârcılara bile en güzel ifadelerle hitap etmiştir: “Ey amcam!”, “Ey Ebü’l-Hakem!”, “Ey Ebü’l-Velîd!”, “Her kim Ebû Süfyân’ın evine sığınırsa güvendedir...”, “Rumların büyüğü Herakliyus’a...”, “Habeşistan Kralı Necâşî’ye...”, “Perslerin ulu Hükümdarı Kısra’ya...”, “Mısır’ın ulusu Mukavkıs’a...” Hatta Hz. Peygamber bir insan olarak en çaresiz durumdayken dahi şöyle söylemiştir: “Allah’ım kavmimi bağışla, onlar gerçeği bilmiyorlar! Yine o, dağlardan sorumlu meleğin kendisine gelerek Ahşebân’ı³⁷ Kureyş’in üzerine devirmek için izin istediğinde şöyle diyordu: “Rabbimin bu müşriklerin soyundan Allah’a kulluk edip O’na hiçbir şeyi ortak koşmayan bir nesil çıkarmasını dilerim.”³⁸

İnananlar söz konusu olduğunda kuşkusuz Hz. Peygamber’in onlarla olan yakın ilişkisi, yukarıda zikredilenlere nazaran daha kuvvetliydi. Hadis ve siyer kaynakları söz konusu ilişkiyi ve Hz. Peygamber’in hikmeti ve güzel davranışlarıyla nasıl kurduğunu gözler önüne seren örneklerle doludur. Meselâ Ebû Bekir ümmetin doğru sözlüsü (sıddîk), Ömer b. Hattâb hakkı bâtıldan ayıran ölçü (fârûk), Ebû Ubeyde b. Cerrâh bu ümmetin en güvenilir kişisi, Hamza b. Abdülmuttalib Allah ve Resûlü’nün arslanı, Hâlid b. Velîd Allah’ın çekilmiş kılıcı, Zübeyir b. Avvâm Hz. Peygamber’in havarisidir. Hz. Peygamber’in katında Ali b. Ebî Tâlib’in konumu Hz. Mûsâ’nın yanındaki Hz. Hârûn gibidir. Selmân-ı Fârisî ise Ehl-i beyt’in bir üyesidir. Şayet hicret yapılmıyaydı Hz. Peygamber ensârdan biri sayılacaktı. Yine onun, Sa’d b. Ebî Vakkâs’a: “At! Anam babam sana feda olsun!” şeklindeki hitabı da kendisiyle ashâbı arasındaki bu yakın ilişkiye işaret etmektedir.

En öfkeli olduğu anlarda bile Hz. Peygamber’i –ki o ancak İslâm’ın çizdiği sınırlar ihlal edildiği zaman öfkelenirdi– sorunu şefkat ve suhûletle ele aldığını görüyoruz. Resûlullah (s.a.v.) hoşça gitmeyen o kötü işi kimin yaptığını, o sözü kimin söylediğini ya da o suçu işleyen kim olduğunu bildiği halde konuyu kişiselleştirmeden genel bir ifadeyle şöyle söylerdi: “Bazı kimselere ne oluyor ki...” Yine Hz. Peygamber, Hâtib b. Ebî Beltea’nın (ö. 30/650) yaptığı büyük yanlış karşısında bile onu mazur gösteren şu sözleri söylemişti: “...Belki de Cenâb-ı Hak,

³⁶ Kâdî İyâz, *eş-Şifâ bi ta’rîfi hukûkî’l-Mustafâ*, (Beirut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), s. 97.

³⁷ “Ahşebân” Mekke’de bulunan iki dağın adıdır.

³⁸ Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*, II, 417.

Bedir savaşına katılanların gayretlerini görünce kendilerine: ‘Ben sizin bütün günahlarınızı bağışladım. Bundan böyle ne dilerseniz onu yapın!’ buyurdu.”³⁹

Hz. Peygamber’in hasımlarına veya ashabına karşı tutumunu incelemeye devam edecek olursak, öyle zannediyoruz ki, onun güzel davranış, hitap ve eğitim yöntemini gösteren örnekleri saymakla tüketemeyiz. Öyleyse bu konuyu Resûlullah’ın insanlara karşı olan davranışlarındaki güzelliğin en parlak misalini teşkil eden Mekke’nin fethi esnasındaki sözlerini hatırlatarak kapatalım. Nitekim o, kendisine türlü işkenceler eden ve kalbinde pek kıymetli bir yeri bulunan yurdundan onu çıkaran Mekkelileri şu sözlerle serbest bırakmıştı: “Dilediğiniz yere gidiniz, artık hepiniz özgürsünüz.”⁴⁰

b) Yönlendirmede, eğitim ve öğretimde ashabına ağır yük yüklemekten kaçınması

Peygamber Efendimiz, ister kişisel isterse sosyal faaliyetlerde olsun uygun sözü uygun zaman ve şartlarda söylemeyi tercih etmiştir. Resûlullah’ın sahâbeyi usandırma endişesiyle yalnızca belli günlerde onlara konuşma yaptığını zikreden seçkin sahâbî Abdullah b. Mes’ûd da (ö. 32/652-53) bu konuda şunları kaydeder: “Hz. Peygamber bizi bıktırmamak için ancak belli günlerde vaaz ve nasihatte bulunurdu.”⁴¹

Uygun sözü söylemek için uygun zaman ve ortamın seçilmesi çağdaş eğitim akımlarınca da benimsenen bir eğitim metodudur. Bu metot, öğrenci psikolojisinin kendisine sunulan bilgiyi istek ve sevgiyle kabul etmeye hazırlanması esasına dayanır. “Ancak bu şekilde insanların psikolojik durumu, dinî metinlerin anlamlarını iyice kavrayabilecek özel bir güç ve hazır bulunuşluğa kavuşmuş olur. Söz konusu pedagojik ilkeyi muhafaza edebilmek için öğrenciye okutulacak olan eğitim müfredatının artırılıp ağırlaştırılmaması, aksine derslerin uygun zaman aralıkları içerisinde işlenmesi gerekir. Bu ise öğrencinin eğitim programında hedeflenen seviyeye yükselmesi için yeterli görülen haftalık ders saati sayısına riayet etmek suretiyle gerçekleşir. Ayrıca öğrencilerin derse tam olarak hazırlanabilmelerine ve ibadetlerini yerine getirebilmelerine fırsat verebilmek amacıyla her bir oturum için belirlenen metinler de gereğinden uzun olmamalıdır. Bu şekilde hem öğrenciler bıkip usanmazlar ve mutat oturumlardan kaçınmazlar hem de ibadet bilinciyle işlenen dersler yerini sıradanlığa terk etmez.

Şüphesiz bu ümmetin gerçek anlamda eğitimcisi Hz. Peygamber (s.a.v.) idi. Dolayısıyla o, risâletin kendisine yüklediği eğitim vazifesini “uygun zamanı gözetme” metodu gereğince yerine getirmiştir.”⁴²

³⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 399.

⁴⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 412.

⁴¹ Buhârî, “İlim”, 11-12.

⁴² Ferîd el-Ensârî, *et-Tevhîd ve'l-vesâta fi't-terbiyeti'd-daviyye*, (Katar: Vizâratü'l-evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, 1995), I, 55.

Hiz. Peygamber, "uygun zamanı gözetme" prensibiyle birlikte, kendisini dinleyen herkesin anlayabileceği uygun ifadeleri seçmeye de özen göstermiştir. Hiz. Âişe (r.a.) bu hususta şunları kaydeder: "Resûlullah, kendisini dinleyen herkesin anlayabileceği şekilde tane tane konuşurdu."⁴³

"Uygun zamanı gözetme" yöntemi, eğitim ve öğretim sürecinde öğrencinin psikolojisini verilecek bilgiyi almaya hazır hale getirmesinin yanında, onu daima istekli ve ilerde kendisine sunulacakları öğrenme hususunda sürekli bir bekleyiş içinde tutar. Bu da söylenen sözün, kendisiyle hedeflenen anlamı dinleyicinin benliğinde yerleştirecek derecede muhatap üzerinde kuvvetli bir etki meydana getirmesini sağlar. Böylece "söz" sadece bir söz olmaktan çıkarak bir duygu ve şuur halini alır ve hatta amel ve uygulamaya dönüşür. İşte nebevî sözün sihri buradadır. Bu öyle bir sözdür ki, büyük bir hızla kalbe nüfus ederek orada görevini icra eder ve kulağa geldiği ilk andaki süratiyle organlar üzerindeki etkileri görülmeye başlar.

c) Sahâbenin kişilik ve karakter özelliklerini dikkate alması

Hiz. Peygamber derin anlayış ve yüksek feraset sahibiydi. Ashabını tam anlamıyla tanır, onların ruhî, aklî ve bedenî niteliklerini bilirdi. "Bu sebeple Hiz. Peygamber, ashabın eğitiminde tek bir modeli esas almamış, onları kişisel yetenekleri ve şahsiyet farklılıklarına göre şekillendirmeye çalışmıştır."⁴⁴ Çünkü Hiz. Peygamber, insanların renkleri ve lisanlarının farklılığının Allah'ın varlığı ve azametini gösteren deliller arasında yer aldığını biliyordu. Lisan ise insanların gönülleri ve akıllarında bulunan şeyleri ifade eden bir araçtan ibarettir. İnsanların ruh ve gönül dünyaları, akılları, fiziki özellikleri ve renklerinin birbirinden farklı olması hayatın devamı ve ilerlemesi için konulmuş ilâhî bir yasadır. Dolayısıyla başarılı bir eğitimci, ruhların darlık ve sıkıntılarını yine onlara uygun yöntemlerle tedavi etmeli, ayrıca aklî seviyelerine uygun olan şeyleri öğretebilmesi için karşısındakilerin düşünme biçimlerini bilmelidir.

Bu nedenle Resûlullah (a.s.) soru soranları tanıdığı için aynı soruya bazen farklı cevaplar vermiştir. Meselâ bazen kendisine gelerek: "Bana nasihatte bulun!" diyen bir adama: "Öfkelenme!"⁴⁵ şeklinde karşılık verirken, aynı istekte bulunan başka birine ise: "Hiçbir şeye veya hiç kimseye sövmel!"⁴⁶ nasihatinde bulunmuştur. Bazen de yanına gelerek ona en üstün amelin ne olduğunu soran birine: "Allah'ın birliğine inanmaktır"⁴⁷ cevabını verirken aynı soruyu soran başka birine: "Vaktinde kılınan namazdır"⁴⁸ demiş ya da bir başka sahâbîye: "Müslüman bir

⁴³ Ebü't-Tayyib Azîmabâdî, *Avnü'l-ma'bud şerhu Süneni Ebî Dâvud*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1979), XIII, 184.

⁴⁴ Ensârî, *et-Tevhîd ve'l-vesâta fi't-terbiyeti'd-daviyye*, I, 77.

⁴⁵ Buhârî, "Edeb", 76.

⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 65.

⁴⁷ Buhârî, "Îmân", 18.

⁴⁸ Müslim, "Îmân", 137-139.

adamın kalbine sevinç vermek"⁴⁹ karşılığını vermiştir. Kimi zaman onun: "Kim insanların kendisi için ayağa kalkmasından hoşlanırsa cehennemdeki yerini hazırlasın"⁵⁰ uyarısında bulunduğunu, kimi zaman da Sa'd b. Muâz'ın kibir ve büyüklük taslamaktan uzak bir kimse olduğunu bilen Hz. Peygamber'in: "Efendinizin (en hayırlınızın) önünde ayağa kalkın"⁵¹ dediğini görüyoruz. Aynı şekilde onun, üzerine giyilen elbisenin eteğini, ayak bileğini aşacak şekilde uzatmayı bir gurur ve kibir göstergesi olarak değerlendirmesi sebebiyle yasakladığını,⁵² öte yandan: "Sen bunu büyüklük taslamak için yapanlardan değilsin"⁵³ diyerek Hz. Ebû Bekir'in bu tarz giyinmesine izin verdiğini görüyoruz. Böylece Hz. Peygamber'in cevap ve yönlendirmelerinin kendisine soru soran kimse ile onun psikolojik durumu hakkındaki bilgisine göre değişiklik arz ettiği anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in ashabına verdiği manevî eğitimde onların kişisel özelliklerini dikkate aldığına dair en güzel örnek ise Mekke'nin fethi sırasında amcası Abbâs'ın: "Yâ Resûlallah, Ebû Süfyân övünmeyi sever. Keşke onun iftihar edebileceği bir lütufta bununsanız" şeklindeki sözü üzerine: "Evet, her kim Ebû Süfyân'ın evine sığırsa güvendedir"⁵⁴ buyurmuş olmasıdır. Yine o şöyle buyurmuştur: "Ümmetimin, kendilerine karşı en merhametlisi Ebû Bekir, Allah'ın emrine en çok bağlı olanı Ömer, en hayâlisî Osman, Allah'ın kitabını en doğru okuyanı Ubey b. Ka'b, ferâizi (miras paylarını) en iyi bilen Zeyd b. Sâbit, haram ve helaller konusunda en bilgisi Muâz b. Cebel'dir. Biliniz ki her ümmetin içinde güvenilir bir kimse vardır, bu ümmetin en güvenilir kimsesi de Ebû Ubeyde b. Cerrâh'dır."⁵⁵

Ancak bu durum, Hz. Peygamber'in genele yönelik tavsiyelerinin olmadığı anlamına gelmez. Bilakis onun sünneti incelendiğinde genele hitap eden tavsiye ve yönlendirmelerin şahıslara yönelik olanlardan sayıca daha fazla olduğu ortaya çıkar. Nitekim Hz. Peygamber'in: "Her kim...", "Bilmiyor musunuz?", "Size söyleyeyim mi?" vb. umûma şâmil ifadeleri sıkça kullanarak sahâbenin geneline seslendiğini görüyoruz. Kuşkusuz nebevî eğitimde asıl olan umûma hitaptır. Tek tek fertlere hitap etmesi ise belli bir kişinin sorusu veya bu soruya verdiği cevap çerçevesinde kişisel eğitim ve yönlendirmeye dönük hallerde söz konusu olur. Yine burada yapılan yönlendirme kişiye özel ise de sonuçları itibariyle, bütün Müslümanlar için bir cevap olması dolayısıyla benzer şartlara haiz bulunanlar açısından genel bir nitelik taşır.

⁴⁹ Ebû Bekr el-Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), X, 130.

⁵⁰ Tirmizî, "Edeb", 13.

⁵¹ Buhârî, "İsti'zan", 26.

⁵² Buhârî, "Libâs", 1-2; Müslim, "Libâs", 45.

⁵³ Buhârî, "Libâs", 2.

⁵⁴ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 31.

⁵⁵ Alaeddin el-Fârisî, *el-İhsân fî takribi Sahîhi İbn Hibbân*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1991), XVI, 742.

d) İlkelerini en ince ve anlaşılır bir üslupla sunmada icâz (özlü söz) sahibi olması ve bu ilkeleri sahâbenin zihinlerine yaklaştırmak için kolayca anlayıp mânasını tam olarak kavrayabildikleri örneklerle çeşitlendirmesi

Hız. Peygamber'e az sözle çok şey anlatabilme özelliği bahşedilmiştir. "Özlü söz söyleme (*icâz*) ile açık ve anlaşılır konuşma (*vuzûh*) yeteneği Resûlullah'da (a.s.) bir araya gelmiştir. Bu sebeple onun cümleleri kısa, kastettiği anlamlar ise derin olmasına rağmen, sarf ettiği ifadeler dinleyenlere karmaşık ve anlaşılması güç gelmemiştir."⁵⁶ Söylediği sözler bütün insanlara ulaşmış, onlardan her biri kendi kavrayış ve bilgi seviyesi nispetinde bu sözlerden istifade etmiştir.

İlkelerini insanlara aktarırken daima sözün özünü söylemesi, kimi zamanlarda uzun konuşmadığı anlamına gelmez. Onun konuşmasının niteliğini dinleyicilerin durumu belirlemiştir. Şayet içinde bulunulan şartlar uzun uzun konuşmayı gerektiriyorsa, Hız. Peygamber bundan geri durmamıştır. Aksi halde onun hitabetinin genel özelliği kısa ve öz konuşmasıdır. Ne var ki sözünün kısa ve öz olması (*icâz*) asla onun konuşmasının güzelliğini bozan bir unsur haline gelmemiştir. Râfiî, Hız. Peygamber'in konuşmasını şöyle tasvir eder: "O az konuşur ve kastettiği şeyi öylesine etraflıca ifade eder ki insan, kurduğu kısa cümleler ve kullandığı sayılı kelimenin içinde mümkün olan bütün anlamların toplandığını zanneder. Onun sözünde lafızları değil, lafızlardaki hareket ve canlılığı görürsün. İşte bu sebeple onun hitabı Arapların kullanmadığı pek çok kelime ve özlü ifadeler barındırır."⁵⁷

Getirdiği ilkeleri sahâbenin anlayışına indirgeme noktasında ifade çeşitliliğine yer vermesi ise daha ziyade konuyu örneklerle açıklama ve dikkat çekmek istediği hususun anlaşılmasını kolaylaştıran teşbihlere başvurma biçiminde kendini gösterir: "...Ne dersiniz? Sizden birinin kapısının önünde bir nehir olsa da, o kimse her gün bu nehirde beş defa yıkansa, kirinden bir şey kalır mı? Sahâbiler: 'O kimsenin kirinden hiçbir şey kalmaz' dediler. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem: 'Beş vakit namaz işte bunun gibidir. Allah beş vakit namazla günahları silip yok eder' buyurdu."⁵⁸ Yine bir Müslümanın diğer bir Müslümanla ilişkisini tanımlarken de benzer bir yönleme başvurur: "Mü'minler birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet etmeye ve birbirlerine şefkat göstermeye tek bir beden gibidir. Bu beden bir organı rahatsızlandığı zaman, beden diğer organları da uykusuz kalma ve ateşlenme gibi belirtilerle onun rahatsızlığını paylaşırlar."⁵⁹

İlke ve değerlerin insanların anlayış seviyelerine indirgenmesi elbette misallere dayalı anlatımla sınırlı değildir, bilakis Hız. Peygamber o dönemde mevcut olan, toprağa çizgi çizme, el ve parmakları kullanma gibi eğitim araçlarından da faydalanmıştır. Mesela Hız. Peygamber: "Yaklaşan bir kötülükten dolayı Arapların

⁵⁶ Ebû Zehra, *Muhammed Hâtemü'n-nebiyyîn*, I, 236.

⁵⁷ Mustafa Sâdık er-Râfiî, *Tarîhu âdâbü'l-arab*, (Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 1953), II, 316.

⁵⁸ Müslim, "Mesâcid", 283.

⁵⁹ Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66.

vay haline! Bugün Ye'cûc ve Me'cûc'un seddinden şu kadar yer açıldı" buyurmuş ve ardından başparmağı ile işaret parmağını birleştirerek halka yapmıştır.⁶⁰ Yine Hz. Peygamber, yetimi gözetmenin önemi, kendi peygamberliğinin konumu, kıyametin yaklaşması vb. hususları anlatmak üzere de aynı yöntemi kullanmıştır. Nitekim insanları derinden etkileme ve kastedilen asıl mânâyı onların zihinlerine yaklaştırma noktasında örnek ve benzetmelerin önemi bilinmektedir. "Temsili anlatımın, kapalı hakikatlerin ortaya çıkarılmasında ve akla uzak soyut anlamların açık ve anlaşılır hale gelmesinde büyük bir rolü vardır."⁶¹

Behî el-Hûlî (1901-1977) örnekler vererek anlatmanın insan psikolojisi üzerindeki etkisini şöyle açıklar: "İnsan tabiatı eski dönemlerden beri konuşmada deyim ve atasözlerinden yararlanma hususunda istekli olmuştur. Belli bir mevzu hakkında konuşan ya da onu dinleyen kimsenin aklına bir atasözü veya benzetme geldiğinde, onu sözü destekleyen bir unsur olarak kullanmaktan geri durmamıştır. İnsanın atasözlerine olan bu eğilimi, bu tür ifadelerin konuşmacının sözünün doğruluğunu teyit etmesinden ziyade, insan zihninin atasözüne aşına olması dolayısıyla onun etrafa saçtığı ışığın dinleyicinin duygu dünyasını aydınlatıp etrafına güzel hikmetler yaymasından kaynaklanmaktadır. Bu sayede insan zihni, verilen klasik örnek ile söylenen yeni sözün buluştuğu bir geçitten hızla yol olarak içine düştüğü açmazdan kurtulur ve ardından bu ikisi arasındaki uyum ve harmoniye şahitlik eder. Bir de bakarsınız ki hakkında konuşulan konu artık dinleyicilerin onay ve kabulüne mazhar olmuş ve tam anlamıyla içine sinmiştir."⁶²

Getirilen ilkelerin toplumun anlayış seviyesine indirgenmesi hususunda başvurulan farklı ifade biçimlerinden bir diğeri de hikâyelerdir. Bu çerçevede nebevî eğitim yönteminin, zaman zaman tasvîrî bir üslupla anlatılan hikâyelere yer verdiğini görüyoruz. "Bu yöntemde kıssaların gerçek ve ibret verici yönleri, sözü uzatmak ya da onu eksik söylemeksizin okuyucu veya dinleyicinin maksadını anlamakta ve ulaştırmak istediği doğru düşünceyi kavramakta güçlük çekmeyeceği akıcı basit ifadelerle anlatılır. Bunu yaparken gereksiz ve boş sözlerden uzak durulur ve söylenecek olan söz tam ve eksiksiz bir şekilde dile getirilir."⁶³

Hz. Peygamber'in anlattığı hikâyeler geçmişte yaşanan olaylarla örtüşür. Hayal, tasavvur, temsil veya gerçek bir olayın yeniden kurgulanmasına asla dayanmaz. Aksine geçmiş toplumların bilfiil yaşadığı durumların anlatılması ya da Hz. Peygamber'in Allah'ın kendisine bildirmesiyle bu toplumlara mensup bazı kimselerin başına gelen olayları aynen gerçekleştirdiği gibi haber vermesi şeklinde kendini gösterir. Meselâ sığındıkları mağaranın ağzını kapatan kaya sebebiyle orada mahsur kalan üç kişinin yaşadıkları,⁶⁴ rahip Cüreyc'in başına gelenler⁶⁵ gibi

⁶⁰ Müslim, "Fiten", 1.

⁶¹ Mahfûz, *Hidâyetü'l-mürşidîn*, s. 32.

⁶² Behî el-Hûlî, *Tezkiretü'd-düât*, (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1979), s. 66.

⁶³ Ebû Zehra, *Muhammed Hâtemü'n-nebiyyîn*, I, 246.

⁶⁴ Buhârî, "Edeb", 5.

⁶⁵ Müslim, "Birr", 7-8.

çeşitli kıssaların aktarıldığı hadisler sayesinde verilmek istenen nebevî mesajlar insanların anlayışına indirgenmiş, vicdanlarına yerleşmiş ve sahâbenin gönülleri ahlâkî erdemlere yönlendirilmiştir.

Aynı şekilde nübüvvetin getirdiği ilke ve esasların inananların idrak seviyelerine uygun hale getirilmesinde başvurulan farklı yöntemlerden bir diğeri de, sahâbenin dikkatinin Allah'ın helâk ettiği geçmiş kavimlerin sonlarının nasıl olduğuna çekilmesi ve kıssalarının anlatılarak tamamının veya içlerinden bazılarının helâkine sebep olan durumların izah edilmesidir. Bu tür kıssalar, onların sahip oldukları evler, saraylar, bağ ve bahçelerin güzelliğine dikkat çekmek yerine kişiyi en sonunda başlarına gelenler üzerinde derinlemesine düşünmeye davet eder.

Hz. Peygamber'in kıssaları yalnızca inanmayanların başlarına gelen felaketlerle sınırlı değildir, bilakis bunların içinde Ahsâb-ı uhdûd, rahip, sihirbaz ve oğlan çocuğu gibi Allah'a ve O'nun gönderdiği elçiye iman eden ve bu imanları uğrunda tarif edilemez eziyetlere tahammül gösteren pek çok kimselere dair kıssalara rastlıyoruz.⁶⁶

Yine sahâbeye çeşitli sorular yönelterek onların dikkatini çekmesi de Hz. Peygamber'in eğitimde başvurduğu farklı metotları arasında yer alır. Hz. Peygamber "biliyor musunuz?" gibi ifadeler kullanarak ya sahâbenin dikkatini önemli bir hususa çekmek ya da eski bir anlayışı düzeltmek veya yeni bir ilkeyi gündeme getirmek istemiştir. Onun müflis hakkındaki sorusu bu metoda bir örnek teşkil eder. Hz. Peygamber: "Müflis kimdir biliyor musunuz? diye sordu. Sahâbîler şöyle cevap verdiler: Bize göre müflis, hiç parası ve malı olmayan kimsedir. Bunun üzerine Peygamber (a.s.): "Ümmetinden müflis olan kimse, kıyamet günü namaz, oruç ve zekât sevabıyla geldiği halde birine sövüp, diğerine zina iftirasında bulunan, başkasının malını yiyip, diğerinin kanını döküp, ötekini dövdüğü için iyiliklerinin sevabı ona buna verilen ve üzerindeki kul hakları bitmeden sevapları tükenirse, hak sahiplerinin günahları alınarak üzerine yüklenip sonra da cehenneme atılan kimsedir" buyurdu.⁶⁷ Yine "Gıybet nedir biliyor musunuz?", "Sizce pehlivan kimdir?" ve rü'yettullah hakkında sorduğu "Siz hiç bulutsuz bir gecede gökteki dolunayı görmekte zorluk çeker misiniz?"⁶⁸ şeklindeki sorular da bu yönteme örnek verilebilir.

Anlatmak istediği fikri dinleyicinin zihnine iyice yerleştirip onun önemine dikkat çekerek farkındalık meydana getirmek üzere kurduğu cümleyi üç kez tekrarlaması Hz. Peygamber'in başvurduğu farklı öğretim yöntemleri arasında yer almaktadır. Meselâ o bir gün yanındakilere üç kez: "Vallahi iman etmiş sayılmaz" buyurdu, onlar da: "Kim ey Allah'ın Elçisi?" diye mukabele ettiler. Bunun üzerine o da: "Komşusunun, şerrinden emin olmadığı kimse" cevabını verdi.⁶⁹ Yine Hz.

⁶⁶ Müslim, "Zühd", 73.

⁶⁷ Müslim, "Birr", 59.

⁶⁸ Bu rivayet sahih, isnâdı hasendir. bkz. İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, thk. Bâsim b. Faysal el-Cevâbere, (Riyad: Dârü's-Sima'î, 1419/1998), I, 312.

⁶⁹ Buhârî, "Edeb", 29.

Peygamber: “Size büyük günahların en büyüğünü haber vereyim mi?” sorusunu üç kez tekrar etmiş, sahâbenin “Elbette ey Allah’ın Elçisi!” sözü üzerine: “Allah’a ortak koşmak, ana babaya isyan etmek. (Daha sonra yaslandığı yerden doğrulup oturdu ve sözünü şöyle sürdürdü) Dikkat ediniz yalan söylemek ve yalan yere şahitlik yapmak.” Bu son kısmı, ashap içlerinden “Keşke artık sussa!” diye geçirinseye kadar tekrar etmiştir.⁷⁰

Hiz. Peygamber’in farklı öğretim yöntemlerinden bir diğeri de *yemindir*. Yemin, cümle içinde haber verilen şeyi desteklemek üzere kullanılır. Zira haber doğru olabildiği gibi yanlış da olabilir. Bu sebeple haberi getiren kimse, kendisinin yalan değil de doğruyu söylediğini gösterecek bir desteğe ihtiyaç duyar. Haberin kesinlik taşıyabilmesi için çeşitli tekit türlerinden biriyle mutlaka desteklenmesi gerekir. Özellikle haberin konusunun, çoğunlukla insan algısının dışında yer alan şeylerle ilgili olması durumunda, haber verenin sözünün inandırıcılığını sağlama hususunda yeminden daha etkili bir yöntem söz konusu değildir. “Lafzî tekidin faydası, sözle desteklenen hususun dinleyicinin zihnine ve kalbine yerleştirilmesi ve aklına gelebilecek şüphelerin giderilmesidir.”⁷¹ “Nefsîmi elinde bulunduran Allah’a yemin olsun ki...” veya “Muhammed’in nefsinde elinde bulunduran Allah’a and olsun ki...” gibi ifadeler Hiz. Peygamber’in kullandığı muhtelif yemin (kasem) türleri arasında yer alır. Nitekim Hiz. Peygamber *nüzul-i İsâ*’nın âhir zamanda gerçekleşeceğini teyit etmek üzere bu yemin kalıbını kullanmıştır: “Nefsîmi elinde bulundurana yemin olsun ki, Meryem oğlunun âdil bir hakem olarak aranızda inme zamanı yaklaşmıştır. O haçı kıracak, domuzu öldürecek ve cizyeyi kaldıracak, servet öylesine artacak ki, kimse onu kabul etmeyecektir. O zaman yapılacak tek secde, tüm dünya ve içindekilerinden daha hayırlı olacaktır.”⁷² Yine “Vallahi, komşusunun, şerrinden emin olmadığı kimse gerçek anlamda iman etmiş sayılmaz”⁷³ şeklindeki hadiste lafza-i celâl üzerine yemin ettiği görülür.

e) Sahâbeyi nefesine hâkim olma, zorluk ve sıkıntılara sabretme konusunda eğitmesi

Böylece Hiz. Peygamber, daha önceden alışık olmadıkları bir takım yeni ilkeler, duyarlılıklar ve ahlâkla kendilerini değiştirmelerini sağlamak suretiyle onların tüm hayatlarını kapsayan değişimi meydana getirmiştir. Bu durum yaşama ve insanlara karşı, söz konusu yeni ilkelerden kaynaklanan bu değişimin öncesinde bulunmayan farklı bir bakışı ortaya çıkarmıştır. Bu da onları aşına olmadıkları bir realite ile karşı karşıya getirecektir ki, yaşayacakları bu çatışma hali kendilerini oldukça sıkıntılı bir duruma düşürecektir. Şu halde sahâbenin bu psikolojik gerilimle gönüllü bir mücadeleye hazırlanması ve ona katlanabilmeleri için gerekli

⁷⁰ Buhârî, “Edeb”, 6.

⁷¹ Mustafa el-Galâyînî, *Câmiü’l-dürusi’l-Arabiyye*, (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1385/1966), III, 232.

⁷² Buhârî, “Enbiyâ”, 49.

⁷³ Buhârî, “Edeb”, 29.

desteğin sunulması icap eder. Yine onları sıkıntılarla mücadeleye sevk edip acıya katlanmalarını kolaylaştıracak bir umudun kendilerine verilmesi gerekir.

Kuşkusuz Resûlullah'ın hadisleri, ashabını sıkıntı ve zorluklara gönül rahatlığı, iç huzuru ve sabırla göğüs germeleri için eğittiğini ve büyük bir kararlılık içinde nefsin vesveselerine hâkim olma, sabır etme ve kararlılıkta öne geçme ve geleceğe umutla bakma gibi kendilerini bekleyen güç durumların nasıl üstesinden geleceklerini onlara öğrettiğini gösteren hadise ve yönlendirmelerle doludur. Bir gün birçok sahâbî gibi Kureyş'in eziyetlerine maruz kalan Habbâb b. Eret, Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarak şu sözlerle kendisinden bu duruma müdahale ederek Kureyş'in kendilerine yaptığı eziyetleri hafifletmesi için Allah'a yakarmasını istedi: "Ey Allah'ın Elçisi! Bizim için dua etmez misiniz?" Yüzü kızarmış bir vaziyette yerine oturan Hz. Peygamber ise şöyle buyurdu: "Sizden önceki ümmetler içerisinde öyle kimseler vardı ki, demir taraklarla vücudu üzerinde ne et ne de sinir kalıncaya kadar taranırdı da bu onu dininden vazgeçiremezdi. Yine başı, demir bir testereyle ortasından iki parçaya ayrılırdı da bu onu dininden döndürmeye yetmezdi. Allah elbette bu davayı tamamlayacak ve tek başına hayvanına binip San'a'dan Hadramevt'e kadar giden bir kimse, Allah'tan başkasından korkmayacak ve koyunları için de kurt saldırısından başka bir şeyden endişe duymayacaktır."⁷⁴ Yâsir ailesi için söylediği o meşhur sözü de aynı hususa işaret etmektedir: "Sabrediniz Yâsir ailesi! Size cennet vaat edilmiştir."⁷⁵ Hatta biz, Hz. Peygamber'in şu hadisine göre inancı uğruna türlü işkencelere gönül rızası ve hüsnü kabul ile göğüs geren kimsenin içinin huzurlu olduğunu görüyoruz: "Müslümanın başına gelen her türlü bela, hastalık, yorgunluk, üzüntü, sıkıntı ve tasayı, hatta ayağına batan bir diken bile Allah, onun günahlarının bağışlanmasına vesile kılar."⁷⁶ Başka bir hadiste de: "Müslümanın işine şaşılır. Çünkü onun başına her ne gelirse gelsin kendisi için yine de hayırlıdır. Bu durum ancak Müslüman hakkında geçerlidir. Eğer onun başına sevindirici bir hal gelirse buna şükreder ve sevap kazanır. Şayet başına bir darlık gelirse bu sefer de sabreder ve yine sevap kazanır." buyrulur.⁷⁷

Kendine hâkim olma ve zorluklara tahammül edebilmeye gelince, bu iki haslet sorumluluğun stresini üzerine alan kimsede mutlaka bulunması gereken özelliklerdendir. Çünkü sorumluluk alma ve sorumluluğun yükünü hissetme, kişide ciddi ölçüde kaygı ve endişe meydana getirir. Bu yoğun kaygı durumu ise çeşitli psikolojik rahatsızlıklara sebep olur. Hatta bazı hallerde bizzat aşırı kaygı, bu kaygıdan veya diğer bazı hastalıklardan kaynaklanan duygusal davranışları kontrol edememe sonucunu doğuran psikolojik bir rahatsızlık olarak değerlendirilir.⁷⁸

⁷⁴ Buhârî, "Menâkibü'l-ensâr", 29.

⁷⁵ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek, alâ Sahîhayn*, III, 472-473.

⁷⁶ Müslim, "Birr", 49.

⁷⁷ Müslim, "Zühd", 64.

⁷⁸ David Shahan, *Marazü'l-kalak*, çev. İzzet Şa'lân, (y.y., 1988).

Normal bir birey olabilmesi için kişinin kendisini kaygı bozukluğu ve bundan kaynaklanan panik atak karşısında savunmasız bırakmaması gerekmektedir. Ayrıca insan, çeşitli ruhî ve bedenî rahatsızlıklardan uzak kalabilmek adına kaygıyla başa çıkma yollarını öğrenmeli ve bu tür durumlara karşı önceden hazırlıklı olmadır. “Psikosomatik tıp konusunda çalışan araştırmacıların yaptığı pek çok çalışma, mide ve bağırsak şikâyetlerinin pek çoğunun, hastaların maruz kaldığı duygusal bozukluklardan kaynaklandığına işaret etmektedir.”⁷⁹

Hz. Peygamber daima ashabını otokontrolünü sağlama ve duygularına hâkim olmaya teşvik etmiş, bir kimseye karşı düşmanlık veya dostlukta aşırılığa gitmemeleri hususunda onlara şu tavsiyede bulunmuştur: “Allah katında insanların en sevimsizi, düşmanlıkta aşırı gidenlerdir.”⁸⁰

Aynı şekilde Resûlullah’ın kendisinden öğüt almaya gelen birine: “Öfkene hâkim ol!”⁸¹ tavsiyesinde bulunduğunu hatırlıyoruz. Çünkü öfke, sahibinin dengeli hareket etme yetisini kaybetmesine neden olan davranış bozukluklarını beraberinde taşıyan duygusal bozuklukların başında gelmektedir. Hz. Peygamber öfkesini yenen kimseyi *pehlivan*, yani “güreşte kimsenin sırtını yere getiremediği kimse”⁸² şeklinde nitelendirmiştir. Böylece Hz. Peygamber *pehlivan* sözcüğünü ilk anlamında farklı bir mânaya taşımış ve ona “öfke anında nefsine hâkim olan kimse” anlamını vermiştir.⁸³ Zira insan, öfkelendiği zaman nefsine sahip olmasından daha değerli bir servete sahip değildir.

İşte bu sebeple Resûlullah’ın (a.s.) iki kişi arasında hakemlik yapma konumunda bulunan bir kimsenin öfkeliyken hüküm vermesini yasakladığını görüyoruz: “Sizden biriniz öfkeliyken iki kişi arasında hüküm vermesin.”⁸⁴ İbn Dakîkûl’îd (ö. 702/1302) söz konusu yasağın gerekçesini şöyle izah eder: “Bu hadiste öfke halinde hüküm vermek yasaklanmıştır. Çünkü öfkenin sebep olduğu zihnî değişim kişinin doğru düşünmesini engellediğinden bu durumda sağlıklı hüküm vermek mümkün olmaz.”⁸⁵

Burada nefsine hâkim olma konusunu daha fazla uzatmak istemiyoruz. Ne var ki, kişinin kendi duygu ve davranışlarını kontrol edebilmesinin, İslâmî eğitimin temel hedeflerinden biri olduğunu bu vesileyle ifade etmeliyiz. Kendini kontrol edebilen kişi işlerini basiret ve hikmetle yürütür. Yeterince araştırıp düşündükten sonra aynı basiret ve hikmetle varlık hakkında hüküm vermek ise hikmetli yöneticilerin ve sağlam şahsiyetli kimselerin en belirgin özelliklerinden biridir.

⁷⁹ Muhammed Necâî, *İlmü'n-nefs fi hayâtine'l-yeومیye*, (Kuveyt: Dârü'l-Kalem, ts.), s. 126.

⁸⁰ Buhârî, “Mezâlim”, 15; Müslim, “İlim”, 5.

⁸¹ Buhârî, “Edeb”, 76.

⁸² İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed Zavî, Mahmûd Muhammed Tanâhî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), III, 23.

⁸³ Buhârî, “Edeb”, 76.

⁸⁴ Buhârî, “Ahkâm”, 13; Müslim, “Akdiyye”, 16.

⁸⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülazîz b. Abdurrahmân b. Bâz, (y.y., ts.), III, 137.

2. Hz. Peygamber'in Sahâbeye Yönelik İnanç Eğitimi

2.1. Hz. Peygamber'in Sahâbeye Akîde Eğitimindeki Metodu

İslâm akîdesi ile ilgili eserler, Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerîflerin Müslümanların hem inançla hem de günlük hayatla ilgili soru ve ihtiyaçlarını karşıladığına işaret etmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, ümmetin kıyamete kadar ihtiyaç duyacağı bütün ahlâkî/itikadî ilkeleri ve amelle ilgili hususları peygamberine vahiy yoluyla iletmıştır. Vahye dayanması bakımından dinin inanç esasları sabit ve değişmezdir, amelî konular ise usûl bakımından sabit, fûrû' açısından ise zamanın değişimine uyum sağlayabilecek bir esnekliğe sahiptir.

Hz. Peygamber'e indirilen vahiy inançla ilgili konularda, Müslümanı ilgilendiren bütün dinî ve dünyevî problemleri açıklayıp çözüme kavuşturmuştur. Ne var ki o, bazı ayrıntılı meselelerde sessiz kalmayı tercih etmiştir. Ancak bu suskunluk bir kusur, acizlik veya unutkanlık eseri değil, aksine kasıtlı bir tercihtir. Zira vahyin sükût ettiği bu tür meseleleri araştırmak çatışma, ihtilaf ve ayrılığa sebep olduğu gibi, Müslümanın dinî inançlarından kopması sonucunu da doğurabilir. Şüphesiz bu durum Müslümanın, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine yüklediği o önemli vazifeden, yani evrenin imârî ve yönetimi görevinden uzaklaşması anlamına gelecektir.

"Vahyin sükût ettiği meseleler ise Allah'ın zâtı ve künhü, sıfatlarının hakîkati ve bunların Zât-ı ilâhî ile irtibatı, kaderin sırrı vb. hususlarla alakalı son derece karmaşık ve girift problemlerdir. Bu tür konularda ister doğulu isterse batılı olsun, ister klasik dönemde yaşamış isterse de modern döneme mensup bulunsun hiçbir beşerin kendi aklî çabasıyla bir sonuca ulaşması mümkün değildir."⁸⁶

Öyleyse Hz. Peygamber, akılla anlaşılamayan bu tarz meseleleri ashabına nasıl anlatmış, kendilerini bu hususlara iman etmeye nasıl yönlendirmiştir? Özellikle de düşünme yeteneğine sahip olan insanın tabiatında, eşyanın içyüzünü araştırma merakı varken.

Yukarıda Hz. Peygamber'in ashabın eğitimi ve yönlendirilmesi hususunda takip ettiği yönteme genel olarak işaret etmiş olduk. Burada ise zikredilenlere ilave olarak, onun inanç meselelerinin eğitiminde izlediği yöntemi ana hatlarıyla aktarmaya çalışacağız.

a) Sahâbeyi çok soru sormama ve bu noktada ısrarcı olmama konusunda eğitmesi, onları, kendilerini ilgilendirmeyen hususların peşine düşmekten, boş tartışma ve söz kalabalığı yapmaktan uzak durmaya teşvik etmesi

Söz söylemenin bazı sonuç ve hedefleri bulunduğu gibi belli kural ve sınırları da vardır. Bu yüzden Resûlullah (a.s.) ashabından çok uzun konuşmalarını

⁸⁶ Abdülhalîm Mahmûd, *et-Tefkîrû'l-felsefî fi'l-İslâm*, (Kahire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısıriyye, 1968), I, 149.

istemmiştir. Onlar da nedensiz söz söylememiş, soru veya sözlerinin de bu nedene uygun olmasına özen göstermişlerdir. Nitekim çok soru sormak ümmeti sıkıntı ve zorluğa düşürür, bu da onların helakine sebep olabilir. Bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyurur: “Ben sizi kendi halinize bıraktığım sürece siz de beni kendi halime bırakınız. Zira sizden öncekiler peygamberlerine gereksiz ve çok soru sormaları sebebiyle helak oldular. Dolayısıyla ben size neyi yasakladıysam ondan derhal kaçının ve size neyi de emretmişsem gücünüz ölçüsünde onu yerine getirin!”⁸⁷ Bu bağlamda cevabı soru sorana fayda getirmeyecek konularla ilgi soru sormanın, inatlaşmak kastıyla, boş yere veya alay etmek için soru sormanın, (Mesela sırf inatlaşma olsun diye mucize istemenin veya olmadık isteklerde bulunmanın) ve Allah’ın kullarından gizleyip kendilerine bildirmediği konulara yönelik sorular yöneltmenin yasaklandığına dair pek çok hadis bulunmaktadır. Ayrıca elimize ulaşan çeşitli rivayetler göstermektedir ki Hz. Peygamber, sordukları konudaki hükmün daha da ağırlaştırılmasına sebep olacağı endişesiyle Müslümanların helal ve haramlar hakkında fazlaca soru sormalarını yasaklamıştır.”⁸⁸

Sahâbe de Hz. Peygamber’in bu ikazlarını dikkate alarak kendisini öfkelendireceğini düşündükleri hususlar hakkında soru sormaktan kaçınmışlardır. Her ne kadar sahâbe bu tür meselelerle ilgili soru sormaktan çekinseler de Hz. Peygamber’in çölden gelen bedevî Arapların yönelttiği sorulara verdiği cevapları dinlemek için fırsat kollamışlardır. Hz. Enes bu durumu şöyle açıklar: “Bir şey hakkında Resûlullah’a soru sormamız yasaklandığında, çölde yaşayan bedevîlerden zeki bir adamın gelerek onu Hz. Peygamber’e sorması, böylece ona verdiği cevabı işitmemiz bizi memnun ederdi.”⁸⁹ Sahâbeden Berâ b. Âzib’in şu sözleri de aynı hususu teyit etmektedir: “Bazen merak ettiğim bir konuyu, bir sene boyunca Hz. Peygamber’e sormaya çekiniyordum. İşte bu gibi durumlarda bedevîlerin gelip o konuyu kendisine sormalarını bekliyorduk.”⁹⁰ Ancak Peygamber’e soru sormaktan çekinme durumu herkes için geçerli değildi. Meselâ Ebû Huzeyfe b. Yemmân’ın (r.a.) şöyle söylediği rivayet edilir: “İnsanlar Resûlullah’a hayır hakkında soru soruyorlardı. Ben ise, bana zararının dokunacağı endişesiyle şerrin ne olduğunu sorardım.”⁹¹

“Peygamber’in ashâbı bazen ileride meydana gelecek olayların hükmünü, söz konusu olaylar başlarına geldiğinde nasıl davranacaklarını belirlemek üzere kendisine sormuşlardır.”⁹² Ancak onların hiçbiri Hz. Peygamber’in bildirdiği şerhlerin ötesinde soru sormamışlar ve “Cenâb-ı Hakk’ın Kurân-ı Kerîm’de kendini nitelendirdiği sıfatları, Allah’ın kendilerine bahsettiği kavrayış ve idrak kabiliyeti nispetinde anlamaya çalışmıştır. Çünkü Kur’ân’ın getirdiği her şey gerçek ve doğrudur. Dolayısıyla onlara göre zâhiri teşbih ifade eden âyetler ile zâhiri tenzihe çağırın diğer âyetler arasında, birbirlerine kıyaslamaksızın Kur’an’ın

⁸⁷ Buhârî, “Eymân”, 76.

⁸⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem*, (Beyrut: Darü’l-Mârifet, ts.) s. 85.

⁸⁹ İbn Receb, *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem*, s. 85.

⁹⁰ İbn Receb, *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem*, s. 85.

⁹¹ Buhârî, “Fiten”, 11.

⁹² İbn Receb, *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem*, s. 86.

getirdiklerinin tamamını kabul etme açısından bir fark yoktur. İçlerinden biri herhangi bir konuda şüpheye düştüğünde onu aklına danışarak ya da kendi çabasıyla araştırma yaparak çözmeye çalışmamış, aksine Peygamber'e müracaat edip başından geçenleri ona anlatmış, Resûlullah da görevi gereği kendisine doğru yolu göstermiştir."⁹³

İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) ashabın soru sormasının yasaklandığı rivayetleri inceledikten sonra Hz. Peygamber'in bu yasağının sebebini şöyle izah eder: "Bu hadisler, kendisinin cennetlik mi yoksa cehennemlik mi olduğu, gerçek babasının nispet edildiği kişi mi yoksa bir başkası mı olduğu gibi cevabı soru sorana bir fayda getirmeyecek konular hakkında ve münafıklardan pek çoğunun yaptığı gibi sırf inat olsun diye veya gereksiz yere ya da alay etmek kastıyla soru sormanın yasaklanmış olduğunu göstermektedir."⁹⁴

b) Sahâbenin inançla ilgili sorularına cevap vermesi

Zira Hz. Peygamber'in getirdiği şeyler açısından yegâne otorite olduğu, insanları bu şeylere inanmaya çağırdığı ve hem norm koyucu hem de eğitici konumunda bulunduğu düşünülürse, kendisinin bir takım isteklerine veya dinî ve onun gereği olan amelî konularda zorunlu olarak kendilerine kapalı gelen bazı hususlara dair ashabın açıklama beklemesi pek tabiidir. Bu durumda kendisine soru sormaları da kaçınılmaz hale gelmektedir. "Hz. Peygamber'e her konuda sorular soruyorlardı. O da bazen yumuşak bazen de sert bir üslupla, kimi zaman da nükteli veya iğneleyici bir tarzda cevap veriyordu. Kuşkusuz tüm bunlar içinde bulunulan ortama göre şekil alıyordu."⁹⁵ Nitekim cevap, sorulan sorunun türüne göre değişir. Müslümanlar araştırıp doğruyu öğrenmek için soru sorarken inkârcılar ise karşı koyup mücadele etmek, hatta çoğu kez de karşısındakini küçümsemek için soru sorar. Dolayısıyla her bir soruya kendi türüne uygun olarak cevap verilir.

İbn Kayyim el-Cevziyye: (ö. 751/1350) "Kendilerine kapalı gelen soru ve problemleri Hz. Peygamber'e iletiyorlar, o da bu sorulara içlerini ferahlatan cevaplar veriyordu"⁹⁶ şeklindeki sözleriyle sahâbenin sadece amelî konularla sınırlı kalmayıp Hz. Peygamber ile birlikte derin itikadî meselelere de daldığına dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda Hz. Peygamber'in çoğu zaman sahâbenin, hakkında hiç soru sormadığı bazı meseleleri açıkladığına işaret etmek gerekir. İmâm Müslim(ö. 261/875) *Sahîh*'inde bu konuyla ilgili olarak Ebû Hureyre'den (r.a.) şu hadisi nakleder: "İnsanlar, 'Bu, mahlûkatı yaratan Allah'tır. Peki, Allah'ı kim yarattı?' denilinceye kadar ardı ardına sorular sormaya devam edecekler. Kim böyle bir

⁹³ Ali Mustafa el-Gurâbî, *Târîhü'l-fraki'l-İslâmiyye ve neş'etü ilmi'l-keâm inde'l-müslimîn*, (y.y., 1958), s. 13.

⁹⁴ İbn Receb, *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*, s. 85.

⁹⁵ Mahmûd, *et-Tefkîrü'l-felsefî fi'l-İslâm*, I, 119.

⁹⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1369/1950), III, 57.

durumla karşılaşırsa ‘Ben Allah’a inanırım!’ desin.”⁹⁷ Yine İmâm Buhârî de (ö. 256/870) İmrâm b. Husayn’dan (r.a.) şu hadisi rivâyet etmiştir: “Peygamber’in (s.a.v.) yanına gittim, devemi kapıya bağladım. Kendisinin huzuruna Benî Temîm kabilesinden bir grup insan gelmişti. Peygamber onlara: ‘Ey Temîm oğulları, müjdeyi kabul edin!’ buyurdu. Onlar ise: ‘Zaten daha önce bize müjde vermiştin. Şimdi bize maddî bir şeyler ver!’ dediler (Bu sözlerini iki kez tekrarladılar). Sonra Rasûlullah’ın (s.a.v.) yanına Yemen halkından bazı kimseler geldi. Peygamber onlara da: “Ey Yemenliler! Müjdeyi kabul edin. Temîm oğulları kabul etmediyse de siz onu kabul edin” dedi. Yemenliler de şöyle cevap verdiler: ‘Kabul ettik yâ Resûlallah! Sana şu yaratma işinin evveliyatını sormaya geldik.’ Hz. Peygamber onlara şöyle cevap verdi: ‘Allah vardı, O’ndan başka hiçbir şey yoktu. O’nun arşı su üzerinde idi. Zikirde her şeyi yazdı, gökleri ve yeri yarattı...’O esnada biri, ‘Ey İbn Husayn! Deven gitti!’ dedi. Ben de hemen dışarı çıkıp baktım ki deveyle aramıza seraplar girmiş. Vallahi, keşke deveyi bıraksaydım da yerimden ayrılmısaydım!”⁹⁸ İşte bu nübüvvetin gerektirdiği açıklamalar arasında yer almaktadır. Şayet bu gibi durumlarda bir açıklamaya gidilmeyip konu sahâbenin kendi yorumuna bırakılsaydı, kuşkusuz onlar da İslâm’dan önceki inançlarına müracaat etmek zorunda kalırlardı.

Her ne kadar Hz. Peygamber’e inen vahiy, dinî meseleleri açıklıyor idiyse de onun bazı konularda bir şey söylemediği de oluyordu. Vahyin sükût ettiği hususların başında ise Allah’ın zâtî ve sıfatları ile bazı gaybî meseleler gibi aklın sınırları dışında kalan itikadî meseleler gelmektedir. “Kur’an’a ve Hz. Peygamber’in uygulamalarına yansıyan genel eğilim, bu tür konuları araştırmaktan uzak durmak şeklindedir.”⁹⁹ Dolayısıyla sahâbe, bu tür konularda Hz. Peygamber’in sözlerine itibar etmeyi uygun görmüştür. “Sahâbenin arasındaki genel eğilim itikadî konularda tevakkuf etmek, dinî konuları tartışmada ileri gitmemek ve bu tür meselelere fazla dalmamak”¹⁰⁰ Onlar vahyin beyânı karşısında “nasıl” veya “niçin” diye mukabelede bulunmamışlar.¹⁰¹ Hz. Peygamber’e müteşâbih ayetlerin anlamlarını sormadıkları gibi aralarında tartışıp bunların ne anlama geldiğini araştırmaya kalkmamışlar. Hz. Peygamber’in hayatı boyunca sahâbenin inançla ilgili bir konuda ihtilafa düştüğü de rivayet edilmemiştir.

Dr. Ebü’l-Vefâ et-Teftâzânî bu durumun sebebini şöyle izah etmektedir: “Sahâbenin ileri gelenlerinin (selef) inanç esaslarının anlaşılması konusunda son derece hikmetli bir tavır takındıkları bir gerçektir. Gerçekte onlar İslâm akâidine şüpheye mahal bırakmayacak ölçüde sağlam bir imanla inanıyorlardır. Nasıl olmasın ki, onlar nübüvvet nurundan istifade ediyor, ne zaman inanç ya da amelle ilgili bir problemle karşılaşsalar hemen Hz. Peygamber’e müracaat ediyorlardı. Sahâbe imanını hem ilim hem de tecrübe bakımından tahkîke ulaştırdığı için,

⁹⁷ Müslim, “İmân”, 60.

⁹⁸ Buhârî, “Bed’ü’l-halk”, 11.

⁹⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü’l-meâd*, III, 149.

¹⁰⁰ İrfân Abdülhamîd, *Dirâsât fi’l-fırak ve’l-akâid el-İslâmiyye*, (Bağdat: Dâru’t-Terbiye, 1967), s. 138.

¹⁰¹ Ebü’l-Hasan el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî’l-musallîn*, nşr. Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag, (Wiesbaden, 1400/1980) I, 294.

gerçekte inanç konuları etrafında aklî cedeli câiz görmüyordu. İşte bu durum sahâbe ve tabiînin niçin itikadî meselelerde derinleşmeye ve cedelî araştırmaya meyletmediğini bize açıklıyor.”¹⁰²

c) Sahâbenin dinî meseleleri tartışmasını yasaklaması

Yaşadığı şartlar Resûlullah'ı (a.s.) kâfir ve müşrikleri İslâm'a çağırarak üzere onlarla fikrî tartışmalara girerek onların iddia ve delillerini çürütmek ya da inançla ilgili bazı konularda ortaya atılan itirazları cevaplandırmak zorunda bırakmıştır. Ancak bu durum ne cedel ve tartışma yönteminin kapılarının ağzına kadar açıldığı ne de sahâbenin onunla birlikte bu tartışmalara katılmasına izin verildiği anlamına gelmez. Bu konuda Hz. Peygamber'in sahâbeye yönelik tavsiyesi şöyleydi: “Ehl-i kitâb'ı ne doğrulayınız ne de onları yalanlayınız, onlara: ‘Biz, bize indirilene de, size indirilene de inandık. Bizim ilâhımız da sizin ilâhınız da aynıdır, deyiniz.’ (el-Ankebût 29/46)”¹⁰³ Şayet şartlar böyle bir tartışmayı zorunlu kılsa, burada da takip edilmesi gereken kural açıktır: “Kitap ehli ile ancak en güzel yolla mücadele edin” (el-Ankebût 29/46).

Sahâbenin kendi arasında veya onlarla Hz. Peygamber arasında cereyan eden tartışma veya konuşmaları ele aldığımızda, bu konudaki hadisler ve sahâbe kavilleri dikkate alınırsa, “bunların yönlendirme, öğretim ve eksiklerini gidermeye yönelik konuşmalar olduğu ve müşrikler, Yahudiler ve Hristiyanlarla Hz. Peygamber arasında geçen ve onları susturma ya da hatalarını gösterme maksadı taşıyan diyaloglar gibi tartışma veya çekişme anlamına gelecek ifadelerin bu konuşmalarda yer almadığı görülür.”¹⁰⁴

Asr-ı saâdetde ashâbın kendi aralarında cereyan eden fikri tartışmaları ise Hz. Peygamber hoş karşılamamıştır. Bilakis çeşitli sebeplerle bu tür tartışmalar istenmeyen bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeplerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

i. Hz. Peygamber ve ashâbın o dönemde geçirdiği süreç ayrılığı değil, birlikte olmayı gerektiren bir merhalelerdir. Cedel ve tartışma ise şüphesiz çatışmaya, ardından da bölünme ve dağılmaya yol açar. İşte bu sebeple Hz. Peygamber'in tartışmayı yasakladığını, hatta ashâbın bu konuda birbiriyle rekabet etmelerini engellediğini ve aralarında münakaşa edenleri gördüğünde onlara şiddetle kızdığını görüyoruz. Rivayete göre bir gün Hz. Peygamber ashâbın yanına geldiğinde onların kader konusunda tartıştıklarını görmüş ve öfkeli bir şekilde onların yanı başında durup: “Ey insanlar! Sizden önceki ümmetler işte bu sebeple, peygamberlerine muhalefet etmeleri ve kitabın bir kısmını diğer bir kısmıyla çatıştırmaları sebebiyle saptılar. Kur'ân, siz bir kısmını alıp diğer bir kısmıyla

¹⁰² Ebû'l-Vefâ et-Teftâzânî, *İlmü'l-keîlâm ve ba'zu müşkilâtihî*, (Kahire: Darü's-Sekâfe, 1979), s. 11.

¹⁰³ Buhârî, “İ'tisâm”, 25.

¹⁰⁴ Hilmi Emîn, *el-Hivârü'l-fikrî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dârü'n-Nahdatü'l-İslâmiyye, 1997), s. 24.

çatıştırın diye inmemiştir. Aksine o, âyetleri birbirini doğrular bir şekilde inmiştir. Ondan anladığınızla amel ediniz, size karmaşık gelen şeylere ise iman ediniz.”¹⁰⁵

ii. Hz. Peygamber’in cedeli yasaklamasıyla ilgili hadisleri bir bütün olarak inceleyen kimse, inançlarının saflığı ve Peygamber’in aralarında bulunması gibi sebepler dolayısıyla cedel yöntemini gerekli kılan unsurların ashâbın yaşadığı dönemde henüz mevcut olmadığını görür. Ashâbın herhangi bir biçimde inanç esaslarından biri hakkında görüş ayrılığına düştükleri vâki değildir. Şayet bir konuda ihtilafa düşmüş olsalardı, Cenâb-ı Hakk’ın: “Ey iman edenler! Allah’a, Peygamber’e ve içinizden seçilen idarecilere itaat edin. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah’a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin. Bu, daha iyi ve sonuç bakımından da daha güzeldir.” (en-Nisâ 4/59) şeklindeki emrine uyararak bunu mutlaka Peygamber’e bildirmeleri gerekirdi.

iii. Asr-ı saâdet fikrî zenginlik dönemi değildi, bilakis akâdenin kökleştirilmeye çalışıldığı bir dönemdi. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in ashabını eğiterek akıl ve gönüllerine itikadî ilkeleri, şer’î ahkâmı ve ahlâkî değerleri yerleştirmekle meşgul olduğu bu evrede pratiğe ağırlık veriliyordu. Elbette sahâbe de vaktini müteşâbih olduğunu düşündüğü âyetlerin anlamlarını araştırmaya hasretmiş değildi. Onların müteşâbihler karşısındaki tavrı *tevakkuf* etmekten ibaretti.¹⁰⁶ Bu tavırlarını da *kabul* ve *teslîm* prensipleriyle ortaya koyuyorlardı. Bunun dışında kalan durumlarda ise eğitimlerinin dayandığı pratik düşünce biçimi kendilerini insan fiillerini araştırmaya yönlendiriyor ve tartışmalı itikadî meselelerden onları uzak tutuyordu. Nitekim “Dinde derin bilgi ve anlayış sahibi olmak ve yaptıkları işlerde doğru olanı tercih edip hatadan sakınacakları bir bilince ulaşabilmek adına sahâbe, Hz. Peygamber’den aldığı eğitimi pratik bir zemine dayandırmıştır.”¹⁰⁷

Araplar, lafızların mâna ve murâdını kolayca anlayabilecek ölçüde belâgat ve fesâhatta ileri seviyeye yükselmiş insanlardı. Şüphe yok ki Kur’ân-ı Kerîm ve hadis-i şerîflerde yer alan kelimelerin anlamlarını da çoğunlukla biliyorlardı. “Rabbimiz bize, fısıldadığımızda duyacak kadar yakın mı, yoksa kendisine seslenmemizi gerektirecek kadar uzak mıdır?”¹⁰⁸ şeklinde soru soran kimsenin durumu gibi bazılarının anlayış seviyesinden kaynaklanan amelî ve itikadî konulara dair problemleri Hz. Peygamber’e sormaları dışında nasları anlayabilmek için soru sormaya ihtiyaçları yoktu.

iv. O dönemde henüz Arapların diline yabancı kelimeler karışmış değildi. Yabancı dillerden geçen kelimeler Arapça’ya girmeye başladığında, din hakkındaki soru ve şüpheler de ortaya çıktı. İmâm Şâfî (ö. 204/820) bu duruma şu sözlerle işaret

¹⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 181.

¹⁰⁶ Abdülhamîd, *Dirâsât fi’l-fırak ve’l-akâid el-İslâmiyye*, s. 138.

¹⁰⁷ Râfî, *Tarîhu âdâbü’l-arab*, I, 280.

¹⁰⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Fethü’l-bârîŞerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Komisyon, (Medine: Mektebetü’l-Gurabâ, 1417/1996), III, 112.

etmektedir: “Ne zaman ki insanlar Arapçayı bırakıp da Aristoteles’in diline yöneldiler, işte o vakit cahillik ve ihtilaflar baş gösterdi.”¹⁰⁹

Son olarak Hz. Peygamber’in getirdiği akidenin sahâbeyi şüpheye düşürüp sürekli sorular sormasını gerektirecek derecede kapalı bir öğretiyi ya da esaslarını anlamayıp çözümlenmek için kendilerini harap ettikleri karmaşık bir sistem değildir. Her şeyden önce akîdenin başı bütün yetkin sıfatlara sahip tek bir ilaha iman ederek, O’nun diğer varlıklarda bulunan noksan sıfatlardan da münezzehtir olduğunu kabul etmektir. Naslarda yer alan ve sözlük anlamları itibarıyla noksanlık ve yaratılmışlara benzerlik düşüncesini akla getiren ifadeler gelince, ashâb-ı kirâm bu tür lafızların yorumunu Allah’a havale ederek (*tefvîz*) bunların gerisinde yatan mânaları araştırmaya kalkmamıştır.

Tüm bunlarla birlikte Hz. Peygamber’in kendi aralarında tartışmayı ve çok soru sormayı sahâbeye yasaklamasına rağmen, “samimi bir biçimde ve söylenenler gerçekten gönlüne yatsın diye kendisine soru soranlara cevap vermekten hiçbir zaman kaçınmadığına”¹¹⁰ da işaret etmek gerekir.

Öte yanda Resûlullah (a.s.) cedel kapısını tümüyle kapatmış değildir. Bilakis Müslümanların diyalektik bir yöntemle inançlarına muhalif olanların ileri sürdükleri itirazları giderip eleştirilerine karşı koyabilmeleri için cedel ve tartışma kapısını açık bırakmıştır. İşte söz konusu amaca hizmet eden kelâm ilmi de buradan doğmuştur. Hatta cedelî yöntem bir ölçüde Müslümanlar arasında serbest bırakıldıysa “bunun amacı vesveseleri ortadan kaldırmak ve insanı şüpheye düşüren fikirlerden kendi başına kurtulma imkânının bulunmadığı durumlarda bu tür bir düşünme biçimine dayanarak şüphelerin üstesinden gelmektir.”¹¹¹

d) Yahudilik ve Hristiyanlık gibi diğer dinlerin kitaplarını okumalarını yasaklaması

Bu yasak sahâbenin küfre geri dönmesi veya Yahudilik ve Hristiyanlığa ait kutsal kitaplarda yer alan fikirlerden etkilenmesi endişesiyle getirilmiş değildir. Aksine Hz. Peygamber bu yasağı getirerek dinî anlayış, bilinç, uygulama ve tebliğ hususunda sahâbenin haricî etkilerden uzak kalmasını arzu etmiştir. Ayrıca onların, her ne kadar doğru olsa da kendilerinden önceki dinlerin inançlarıyla meşgul olmalarına sıcak bakmamıştır. Nitekim Hz. Peygamber, Ehl-i kitaba mensup bazı kimselerden aldığı bir kitabı kendisine getirip ondan bir şeyler okuyan Hz. Ömer’e şöyle karşılık vermiştir: “Nefsim elinde olan Allah’a yemin

¹⁰⁹ Celâleddin es-Süyûtî, *Savvü'l-mantık ve'l-keîâm an fenni'l-mantık ve'l-keîâm*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Suad Ali Abdurrâzık, (y.y., ts.), s. 48.

¹¹⁰ Yahyâ Fergal, *Neş'etü'l-ârâ ve'l-mezâhib ve'l-fırakî'l-keîâmiyye*, (Kahire: Matbûâtü Mecmaî'l-Buhûsü'l-İslâmiyye, 1391/1972), s. 37.

¹¹¹ Fergal, *Neş'etü'l-ârâ ve'l-mezâhib*, s. 42.

ederim ki şayet Mûsâ (a.s.) hayatta olsaydı bana tâbî olmaktan başka bir şey yapamazdı.”¹¹²

Zira Kur’ân, önceki peygamberlerin getirdikleri şeyleri getirmiş, bununla birlikte tahrifçiler onu tahrif edip değiştirememiştir. Aksine Allah onu korumuş ve kendisiyle dini tamamlamıştır. Öyleyse ashâb Yahudi ve Hristiyanların kitaplarında ne bulmayı ummaktadır? Yoksa bu kitaplarda Kur’an’ın veya Hz. Peygamber’in getirmedığı yeni bir şey mi bulacaklardır? Buhârî, İbn Abbâs’ın (r.a.) şu sözünü nakleder: “Ey Müslümanlar! Ehl-i kitaba nasıl soru sorarsınız? Halbuki Allah’ın peygamberine indirdiği kendisinden haber veren en son kitabı, içine başka bir söz karışmadığından emin bir vaziyette her gün okuyup duruyorsunuz. Cenâb-ı Hak, Ehl-i kitabın Allah’ın yazdıklarını değiştirip kendi elleriyle kutsal kitapları tahrif ettiklerini ve bunları az bir ücret karşılığında satabilmek için ‘Bu Allah’ın katındandır’ dediklerini size daha önce bildirmişti. Sizi onlara soru sormaktan, Allah katından kendinize gelen ilim de mi alıkoymuyor? Vallahi hayır! Onlardan hiç birini, size indirilen şeyler hakkında soru sorarken asla görmedik.”¹¹³

Çünkü Ehl-i kitab, Müslümanların akidesine güvenmez. İnananları yanlış yöne sevk etmek onların tabiatında vardır. Şu halde Tevrat’ı orijinal İbranice metninden okuyup onu Müslümanlara Arapça tefsir eden Yahudilerin kutsal kitaplarını nasıl okuyabiliriz? Bu çerçevede Ebû Hureyre’nin (r.a.) şöyle söylediği nakledilir: “Ehl-i kitab Tevrat’ı İbranice okuyup onu Müslümanlara Arapça olarak tefsir ediyordu, Hz. Peygamber de bunun üzerine şu sözleri söyledi: ‘Ehl-i kitabı ne doğrulayınız ne de onları yalanlayınız, onlara şöyle söyleyiniz: Deyin ki, Biz Allah’a, bize indirilene, İbrâhîm, İsmâîl, İshâk, Yakûb ve Yakuboğullarına indirilene, Mûsâ ve İsa’ya verilenler ile bütün diğer peygamberlere Rablerinden verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz ve biz ona teslim olmuş kimseleriz.” (el-Bakara 2/136)¹¹⁴ Yine o, Ehl-i kitabın kendilerini doğru yola sevk etmeyeceği konusunda ashâb-ı kirâmı uyarmıştır. Bu konuda İbn Hacer (ö. 852/1449) Süfyân es-Sevrî’den (ö. 161/778) hasen senetle şöyle bir hadis rivayet eder: “Ehl-i kitaba hiçbir konu hakkında soru sormayın, çünkü hakkı yalanlayıp bâtılı tasdik edenler asla size doğru yolu göstermezler.”¹¹⁵

Son olarak şuna da değinmemiz gerekir ki bazı çağdaş araştırmacılara göre ashâbdan bazıları ile Ehl-i kitab arasında bir takım görüşmeler cereyan etmiştir. Sahâbe bazen ilmî tartışmalarda bulunmak bazen de kendilerine ait bazı haberleri almak için sıkça onlarla bir araya gelmiştir. Araştırmacılar bu görüşlerine Hz. Ömer’in, sırf kendisine gelen vahyi, inançlarına göre kendilerinin düşmanı

¹¹² Veliyyüddin Muhammed et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-mesâbil*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1405/1985), I, 38.

¹¹³ Buhârî, “Şehâdât”, 29.

¹¹⁴ Buhârî, “İ’tisâm”, 25.

¹¹⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, XIII, 334.

saydıkları Cebrâil'in getirmesi sebebiyle Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemeleri konusunda Yahudiler ile yaptığı tartışmayı örnek göstermişlerdir.¹¹⁶

Görüldüğü kadarıyla araştırmacıların bu abartılı söylemleri konuyu temellendirmekten uzaktır. Zira bu konuda bütün söylenenler sadece Hz. Ömer ile sınırlı olup, kendisinden başka bir sahâbînin Yahudilerle bir araya gelerek onlarla münazarada bulunduğu dair elimizde her hangi bir bilgi de mevcut değildir. Nitekim Abbas Mahmûd el-Akkâd (1889-1964) konumuza dair şöyle bir rivâyeti zikreder: "Bu çerçevede nakledilen haberlerde şu şekilde bir olay anlatılır: Hz. Ömer'e Medâin'i fethettikleri zaman orada çok hoşlarına giden bir metinle karşılaştıklarını söyleyen bir adama Ömer: Bu metin Allah'ın kitabından bir parça mıydı? diye sordu. Adam: Hayır! cevabını verince eline kırbacını alarak onunla adama vurmaya başlayan Ömer bu esnada şu âyeti okdu: Elif Lâm Râ. Bunlar, apaçık Kitab'ın âyetleridir. Biz onu, akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik (Yûsuf 12/1-2). Daha sonra da şunları söyledi: "Sizden öncekiler âlimleri ve din adamlarının kitaplarını kabul edip Tevrat ve İncil'i terk ettiler, böylece bu iki kitap yok oldu ve onlarda bulunan ilimde silinip gitti."¹¹⁷ Şayet Hz. Ömer Tevrat ve İncil'den faydalanma taraftarı olsaydı, bu adamın onları okumasına engel olmazdı. Şu halde Hz. Peygamber'in kendisine "Ey Hattab'ın oğlu! Bu ne şaşkınlık?"¹¹⁸ şeklinde hitap ettiğini işiten Ömer, sahâbenin Tevrat ve İncil'i okumasına nasıl müsamaha göstermiş olabilir? Peygamber'in Ömer gibi bir sahâbîye söylediği bu söz, şiddetli bir kınama içermektedir. Zira hadiste geçen "مُنْهَوِّكُونَ" kelimesi budalalık ve yaptığı işte basiretsiz davranma mânasını ifade etmektedir.¹¹⁹

2.2. Hz. Peygamber'in Getirdiklerine İmanın Üzerine Kurulduğu Esaslar

Belli ilkelere sahip olan her insan bilir ki, sunduğu ilkelerin kabul edilmesini sağlayacak en önemli etken insanların kendisine güvenmesidir. Bu güven ise kolaylıkla ve çabucak inşa edilemez. Aksine güven kazanabilmek için uzun zaman başkalarıyla birlikte yaşamak icap eder. Resûlullah (a.s.) bu hususa özen göstermiş, asalet ve yücelik gibi ilkeleriyle adâlet ve eşitlik gibi kurallarına ilaveten Allah'ın kendisine bahşettiği üstün vasıflar ve insanların ilgisini üzerine çekip onları kendisine yaklaştıran hasletlerle donanmış bir vaziyette Kureyş ve diğer kabilelerle birlikte yaşamayı ve onlarla güzel ilişkiler kurmayı başarmıştır.

Ancak beşer ruhu, nefsin arzuları ve kendini beğenmişliğin yanı sıra isyan ve başkaldırı sebebi olan menfaatler dolayısıyla çoğu zaman geçimsiz ve kavgacı bir yapıya sahiptir. İşte bu nedenle üstün değerlerin sahibi ile bu değerleri benimseyen insanlar arasındaki güven duygusunun kalıcı olması ve ona duyulan saygının fikirlerini kabul etmenin ayrılmaz bir parçası haline gelebilmesi için,

¹¹⁶ Fergal, *Neş'etü'l-ârâ ve'l-mezâhib*, s. 34. Söz konusu rivâyetin tamamı için bkz. Cemâleddin İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye, 1398/1978), II, 101.

¹¹⁷ Abbâs Mahmûd el-Akkâd, *Abkariyyetü Ömer*, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1969), s. 214.

¹¹⁸ Tebrîzî, *Mişkâtü'l-mesâbil*, I, 38.

¹¹⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, II, 593.

getirilen ahlâkî ilke ve amelî kuralları koruyacak ve söz konusu psikolojik zaafaların zararlarını engelleyecek bir takım temel esaslara ihtiyaç vardır.

Peygamberin getirdiklerini kabul etmenin üzerine kurulduğu bu esasları aşağıdaki maddeler çerçevesinde ele almak mümkündür:

a) Peygamber sevgisini, inananların iman ve amellerinin geçerliliğinin ön şartı olarak telakki etmek

Sevgi: “Kalbin sevgiliyle meşgul olması, onu arzu etmesi, kalbin ona akması, sevgilinin sevdiği şeyi ve yaptığı işi sevmek, onun hoş görmediğini de hoş görmeyip ondan vazgeçmek suretiyle ona karşı duyulan muhabbetin saf ve yalın hale gelmesidir.”¹²⁰

Hiz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmaktadır: “Beni oğlundan, babanızdan ve tüm insanlardan daha çok sevmediğiniz sürece iman etmiş sayılmazsınız.”¹²¹ İbn Hacer, burada Resûlullah’ın oğul ve babayı zikretmekle yetindiğini, çünkü bu ikisinin akıl sahibi bir kimse nezdinde aile ve servetten daha değerli olduğunu belirtir. Hatta oğul ve baba kişinin kendi canından bile değerli olabilir. Belki de bu yüzden hadiste mü’minin Peygamber’i kendi nefsinden daha çok sevmesi gerektiği ifade edilmemiştir.¹²² Kaldı ki Buhârî’nin Abdullah b. Hişâm’dan rivayet ettiği bir başka hadiste kişinin kendi nefsi de zikredilir: “Hz. Peygamber ile birlikteydik. O, Ömer b. Hattâb’ın elini tutmuştu. Ömer kendisine: “Yâ Resûlallah! Seni nefsimden başka her şeyden daha çok seviyorum” deyince Hz. Peygamber ona: “Hayır! Nefsimi elinde bulunduran Allah’a yemin olsun ki beni kendi nefsinden daha çok sevmedikçe olmaz” karşılığını verdiler. Bunun üzerine Ömer: “Vallahi, şimdi seni kendimden çok seviyorum” dedi. Hz. Peygamber de: “İşte şimdi oldu yâ Ömer” buyurdu.¹²³ Başka bir hadiste ise Resûlullah (a.s.) şöyle buyurmaktadır: “Şu beş şey kimde bulunursa o kimse imanın tadına varır: Allah’ı ve Resûlü’nü her şeyden daha çok sevmek...”¹²⁴

Allah’ı ve Resûlü’nü sevmekle ilgili olarak bu hadisten çıkan sonuç: “İmanı eksiksiz olan kimse bilir ki Allah ve O’nun elçisinin kendisi üzerindeki hakkı, ana babası, eşi ve diğer bütün insanların haklarından daha fazladır. Çünkü şaşırılmışken doğru yolu göstermek ve cehennemden kurtarmak ancak Allah tarafından elçisinin diliyle gerçekleştirilen bir durumdur.”¹²⁵

Elbette burada sözü edilen şey, yapmacık ve sahte bir sevgi değildir. Bilakis bu sevgi siyer ve tarih kitaplarını dolduran bir gerçeklik ve yaşanmışlığa karşılık gelmektedir. Öyle ki ashâb, Hz. Peygamber’i karşılamak ve ona yakın olabilmek,

¹²⁰ İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-lüga*, II, 172.

¹²¹ Buhârî, “Eymân”, 3.

¹²² İbn Hacer, *Fethû’l-bârî*, I, 59.

¹²³ Buhârî, “Eymân”, 3.

¹²⁴ Buhârî, “Îmân”, 9.

¹²⁵ İbn Receb, *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem*, s. 85.

ona ait bazı eşyaları saklamak, emir ve yasaklarını yerine getirmek için birbirleriyle yarış etmişlerdir. Kalplerinde hastalık bulunan kimseler dışında onlardan hiçbiri tereddüt göstermeden veya baskı altında kalmadan ve üzerlerinde bıkkınlık, hoşnutsuzluk vb. bir olumsuzluk emaresi görülmezsizin Peygamber'in ister dünyevî olsun isterse dinî olsun tüm isteklerini yerine getirmişlerdir. Ebû Süfyân Müslüman olmadan önce sarf ettiği şu cümleyle bu hususa şahitlik eder: "Daha önce insanlardan hiçbirinin bir başkasını, Muhammed'in arkadaşlarının onu sevdikleri gibi sevdiğini görmedim."¹²⁶

Bununla birlikte onların bu sevgisi son derece dengelidir. Hiçbir zaman Peygamber'i kutsallaştırma derecesine ulaşmamıştır. Bizzat Hz. Peygamber buna engel olmaya çalışmış ve kendisine karşı duyulan bu sevginin beşerin, Allah tarafından seçilip nübüvvetle görevlendirilen bir beşere duyduğu muhabbetin sınırlarını aşmaması için gerekli yönlendirmelerde bulunmuştur: "Hristiyanların Meryem'in oğlunu övdükleri gibi siz de beni övmeyin. Ben ancak Allah'ın bir kuluyum. O halde benim için 'Allah'ın kulu ve elçisidir' deyin."¹²⁷

Aynı şekilde ona olan itaat de körü körüne bağlılık şeklinde değildi, aksine ona itaat edenler basiret ve farkındalık sahibi kimselerdi. Yukarıda da bir kısmını zikrettiğimiz gibi Hz. Peygamber'in insanlar tarafından sevilmesini sağlayan pek çok sebep bulunmaktadır. Ancak bunları iki ana sebebe indirgememiz mümkündür: "İlk olarak, Hz. Peygamber'in bizden ve diğer bütün insanlardan hem dünyada hem de âhirette daha üstün bir konumda bulunduğu bilinmektedir. İkinci olarak da Hz. Peygamber, insanların sevgisini kendisine yönlendiren bir takım yetkin niteliklere sahiptir."¹²⁸

b) Ona itaat etmede kararlı olmak, kendisinin emir ve nehiyelerine teslimiyet göstermek

Bu şart bir önceki şartın gerçekleşmesine bağlıdır. Nitekim: "Samimî bağlılık muhabbetin bir göstergesi, bir kimseyi takip etmek de ona duyulan sevginin bir delilidir."¹²⁹ Dolayısıyla itaat, teslimiyet ve boyun eğme sevgiliye duyulan muhabbetin alâmetleri arasında yer alır. Bu tür davranışlar, sevilenin sevenin kalbindeki yerini ortaya koyar. Hz. Peygamber'e itaat ise söylediği ve kendisinden haber verdiği her şeyi doğrulayıp kabul etmek, emirlerine sınıksız sarılmak, yasakladığı şeylerden vazgeçmek, onun emir ve nehiyelerini memnuniyet ve gönül rızasıyla kabul edip tüm sözlerini ciddiyet ve samimiyetle yerine getirmek için bir an önce harekete geçmek anlamına gelmektedir. Zira "Hz. Muhammed'e (s.a.v.)

¹²⁶ Abdurrahmân es-Süheylî, *er-Ravzû'l-ünüf fi Şerhi's-Sireti'n-nebeviyye li İbn Hişâm*, thk. Abdurrahmân el-Vekîl, (Kahire: Darü'l-Kütübü'l-hadîs, 1969), VI, 166.

¹²⁷ Buhârî, "Enbiyâ", 48.

¹²⁸ Vehbî Süleymân Gâvicî el-Elbânî, *Erkânü'l-îmân*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997) s. 174.

¹²⁹ Abdülkerîm ez-Zeydân, *Usûlü'd-da'Ve*, (İskenderiyye: Dâru Ömer b. Hattâb, 1975), s. 33.

gerçekten iman etmek, onun hükmüne razı olmayı ve haber verdiği şeylere inanmayı gerektirir.”¹³⁰

Hız. Peygamber’in sîreti bize, sahâbenin Resûlullah’a olan bağlılığının, onun ashabıyla arasındaki ilişkiyi gören veya duyan inkârcıları hayrete düşürecek boyutlara ulaştığına dair çok sayıda örnek sunar. Mesela Müslümanlığı kabulünden önce Ümmü Ma’bed el-Huzâiyye bize, sahâbenin Resûlullah’a olan bağlılığına dair başka bir resim çiziyor. Ümmü Ma’bed, henüz peygamberi tanıyamıyorken aralarında geçen bir olay hakkında şöyle diyor: “Onun etrafını saran arkadaşları var. Bir şey söylediğinde onun sözünü dinliyor, bir şeyi emrettiğinde de hemen onu yerine getirmeye çalışıyorlar.”¹³¹ Sahâbenin Hız. Peygamber’e bağlılığına dair hangi olayı veya sözü aktarırsak aktaralım Cenâb-ı Hakk’ın şu iki âyette vurguladığı hususun ötesine geçmemiz mümkün olmayacaktır: “De ki: Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin” (Âl-i İmrân 3/31), “Kim Resûle itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur” (en-Nisâ 4/80).

Bu kutlu itaat ve bağlılık ancak Allah’ı, Resûlünü ve onun davetini tanımanın bir semeresidir. Bu marifet ne kadar artarsa itaat de o kadar güçlü ve sağlam olur. Allah ve Resûlüne teslimiyetin eserleri onların emirlerine sevgiyle, koşulsuz ve bilinçli bir gayretle boyun eğmek şeklinde kendini göstermeye başlar. Ona karşı çıkanlar bunu hileyle ya da kötü niyetle değil, aksine sözlerinin içeriğinden de anlaşılacağı üzere, kendi görüş ve içtihatlarını ortaya koymak için yapmışlardır. Meselâ Hudeybiye’de ihramdan çıkmakta tereddüt gösteren ashâb, Hız. Peygamber önlerinde ihramdan çıkmasının ardından ona uyararak ihramdan çıkmış ve onu uymak uğruna neredeyse birbirleriyle kavga edecek derecede bir yarış içine girmiştir.”¹³²

c) Özendirme ile sakındırma ve sevdirmeye ile uzak tutma arasında daima dengeyi gözetmesi

Bu noktada ele aldığı konunun özelliğine göre bir yöntem belirlemiştir. Şayet sahâbeyi bir iyiliğe çağırıyorsa, bu fiilin işlenmesini teşvik ederek onu sevdirmeye çalışmış ve karşılığını ister bu dünyada isterse ahiret hayatında görsün söz konusu iyiliği yapanın hangi mükâfatı hak edeceğini kendilerine bildirmiştir. Yine onları zararlarına karşı uyardığı bir kötülükten alıkoymuyorsa, bu durumda da o kötülüğü işleyen kimsenin dünyada ve ahirette müstahak olacağı cezayı açıkladığı gibi zikredilen kötü fiili işlemekten vazgeçen kişinin bu hareketinden dolayı kazanacağı sevabı bildirmeyi de ihmal etmemiştir. Tüm bunları özendirici bir üslup kullanarak, meramını anlatamayan veya maksadını aşan sözlerden uzak muhkem ve anlaşılır ifadelerle dile getirmiştir. Aynı şekilde bunlar avutma ve oyalama maksadıyla söylenmiş sözler olmadığı gibi içerisinde çelişkiler, gerçek

¹³⁰ Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), III, 192.

¹³¹ Mahfûz, *Hidâyetü'l-mürşidîn*, s. 37-38.

¹³² Ahmed Mahmûd Galûş, *ed-Da'vetü'l-İslâmiyye: Usûlühâ ve vesâilühâ*, (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısriyye, 1987), s. 419.

dışı hayaller ve boş iddialar da barındırmaz. Hz. Peygamber'in hadislerinde yer alan bütün teşvik edici vaatler ve aynı şekilde uyarıcı ifadeler gerçektir. Zira Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinde doğruluk üzere olduğunda şüphe yoktur. O insanları dine davet ederken "onların gönülleri ve akıllarını cezbedecek en güzel yaklaşımı sergilemiş, yaptığı açıklamalarda Allah'a inanmaya ve davetine uyanlara katılmaya kolaylaştıracak teşvik edici ve dikkat çekici unsurları kullanmaktan geri durmamıştır."

Terğîb ve terhîb konusundaki bu nebevî yöntem Kur'an'a dayandığı gibi, insan tabiatında var olan teşvik edilen işe ilgi duyarak ona yönelme ve mükâfat elde etme maksadıyla büyük bir ciddiyetle onu gerçekleştirmeye çalışma ya da kötülenden şeyden korkup ondan uzak durarak zarara uğramaktan kaçınma arzusuyla da uygunluk taşır.

Bu bağlamda şu iki hususa dikkat çekmemiz gerekmektedir: Öncelikle Hz. Peygamber *teşvik etme* yöntemine daha sık başvurup *sakındırmayı* geri plana itmediği gibi, bunun tam aksine sakındırmayı teşvik etmenin önüne geçirmiş de değildir. Bilakis o her iki yöntemi de dengeli bir şekilde uygulamış ve birini diğerine tercih etmemiştir. Öte yandan terğîb ve terhîb uygulamasının Kur'an-ı Kerim'de de mevcut olduğunu görüyoruz. Aynı zamanda *ödül* ve *ceza* kavramı çerçevesinde bir eğitim yöntemi olarak modern eğitim biliminde de pratik olarak uygulanmaya devam etmektedir.

İkinci olarak terğîb ve terhîb ya da ödül ve ceza prensibi, İslâm inancında âhiret düşüncesi üzerine yoğunlaşan temel bir esasa karşılık gelmektedir. Zira dünyevî şartlarla sınırlı beşerî bir ödül ve ceza düşüncesi tarafından temsil edilen "yaptıklarının karşılığını görme" kuralına İslâm dini, mükâfat ve cezanın süresinin dünya hayatının ötesine uzatılması şeklinde İslâmî düşüncede önemli yeri bulunan ikinci bir kuralı ilave etmiş, böylece dünya hayatında davranışlarına uygun düşen karşılığı alamayan itaatkâr kimsenin ödüllendirilmesi ve suçlunun da cezalandırılmasına imkân sağlamıştır.

İslâm inancına göre Allah Teâlâ âdildir. Hiç kimseye zulmetmemesi ve suçluyu cezasız, iyilik yapanı da mükâfatsız bırakmaması ilâhî adaletin bir gereğidir. Bu sebeple Cenâb-ı Hak mükâfat ve ceza vadinde bulunmuş ve bir kurgu veya hayal ürünü olarak değil gerçek anlamda müjdeler verip uyarılarda bulunmuştur. İşte bu sebeple biz gerçek bir mü'minin ahiret nimetleri karşısında dünya nimetlerini önemsemeyip âhireti kazanmak için dünyanın zorluk ve musibetlerine aldırış etmeden gayret gösterdiğini, böylece cennet nimetlerini elde etmeyi umduğunu ve bir hata işlediğinde de öte dünyada cezaya çarptırılma endişesiyle de korku duyduğuna şahit oluyoruz. Yine onun kendisini bekleyen takat yetirilemeyecek bir azaptan kurtulmak için nefsine bulaşan günah ve kirlerden kendini arındırma çabasında olduğunu görüyoruz.

Sonuç

Araştırma çerçevesinde ulaşılan sonuçları şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

a) Hz. Peygamber'in davetinde izlediği yöntem açık ve anlaşılır, akli deliller üzerine kurulmuştur. Arapların akıl ve anlayışlarıyla selim fitratlarına dayalıdır. Hz. Peygamber onların durumlarına ve düşünme biçimlerine en uygun ikna yollarını seçmiştir. Onun daveti asla plansız bir şekilde kendiliğinden gelişen günübürlük bir eylem olmamıştır.

b) İnsanların kendisine güvenip inanması noktasında davetçinin ahlak ve davranışlarının önemli bir rolü vardır. Belki de onun davetinin tereddütsüzce kabul edilmesini sağlayan ana etken onun ahlâkıdır. Hz. Peygamber söz ve davranışlarıyla insanları dine çağırdığı gibi aynı zamanda ahlâkıyla da bu çağırışı tekrarlamıştır. Hatta bazı bilginlere göre insanlar üzerindeki derin tesirleri dolayısıyla Hz. Peygamber'in ahlâkı, onun nübüvvet ve risâlet görevinin öncülü konumundadır.

c) İman esaslarıyla doğrudan bağlantılı olan *nebevî ilkeler* kavramıyla, bütüncül bir davranış ve ahlâk sistemini kastediyoruz. Bu sistem Müslümanların hayatlarını ve gayr-i müslimlerle olan her türlü ilişkilerini düzenleyen semavî kanunlar bütünüdür. Akîdevî ilkeler hakkında araştırma ve akli inceleme yapma imkânı yoktur. Çünkü o akla değil vahye dayanır. Fakat akl-ı selim sahipleri bu ilkelerin geçerliliğini ve hayatın düzeni ve devamını sağlama noktasındaki önemini anlayabilirler.

d) Hz. Peygamber, ashâbın eğitiminde birbirinden farklı yöntemleri kullanmıştır. O, sahâbe ile olan ilişkilerinde daima muhatabının psikolojik ve entelektüel seviyesini dikkate almıştır. Ancak bu durum sevgi ve beğenilerini kazanabilmek için Resûlullah'ın onların hoş görünmeye çalıştığı anlamına gelmemelidir. Bilakis durumlarına uygun davranışı sergilemesi onların akli ve ruhî hallerini bilmesinden kaynaklanmaktadır.

e) Hz. Peygamber'in ashâbın eğitiminde başvurduğu çok sayıdaki eğitim yönteminden bazıları genel anlamda din eğitimi esasları, diğer bir kısmıysa dar anlamda akîde eğitimine dair esas ve ilkeleri ihtiva etmektedir.

f) Hz. Peygamber Müslümanın, kendisine ve çağırdığı ilkelere olan imanın geçerliliğinin ön şartı sayılabilecek bir takım itikadî düsturlar ortaya koymuştur.

g) Hz. Peygamber, ashâbına yönelik akîde eğitiminde son derece hassas bir pedagojik yöntem izlemiştir. Zira o, akıllardaki Yüce Yaratıcı tasavvurunda meydana gelen sapmaları düzeltme hususunda son derece hassastı. Hz. Peygamber, getirdiği inanç esaslarının doğru anlaşılmasında ortaya çıkabilecek yanlışların önüne set çekmiş, bu bağlamda ashâbın zihnine takılan ya da

müşriklerin onlara yönelttiği soruları cevapsız bırakmamıştır. Öte yandan kendi aralarında düşmanlık doğuracak şekilde çok soru sormamaları noktasında da onları eğitmiştir.

h) Sahâbenin itikadî (metafizik) konularla ilgili soru sormalarına dair Hz. Peygamber'in koyduğu yasaklama, bu konuda genel bir kural değildir. O, sahâbenin sırf birbiriyle inatlaşmak uğruna ya da boş ve gereksiz sebeplerle soru sormalarını yasaklamıştır. Aynı şekilde Peygamber, (a.s.) ashâbın kendilerini ilgilendirmeyen konularla ilgili soru sormalarını, yine cevabı soru soranın aleyhine olacak veya ümmet için zorluk ve meşakkat getirebilecek meselelerle ilgili sorularını da yasaklamıştır.

i) Resûlullah, (s.a.v.) her hangi bir çekişme ve husumete yol açmaması için ve aynı zamanda bunun gereklilik olmadığı düşüncesiyle ashâbın kendi aralarında tartışmalarını (cedel) yasaklamıştır. Gayr-i müslimlerle münazarada bulunmak ise onların ileri sürdükleri eleştirileri cevaplamak, dayandıkları argümanları çürütüp görüşlerinin yanlışlığını ortaya koyabilmek için belli sınırlar çerçevesinde serbest bırakılmıştır.

j) Hz. Peygamber, Ehl-i kitabın kutsal metinlerini okumayı sahâbeye yasaklamıştır. Ancak bunu yapmasının sebebi onların küfre geri dönmelerinden veya söz konusu kitaplarda yer alan bir takım İslâm dışı inançlardan etkilenmelerinden duyduğu endişe değildir. Bilakis o, sahâbenin anlayış, bilinç ve uygulama noktasında yalnızca kendi dinlerine yönelmelerini istemiştir. Nitekim Ehl-i kitab, İslâm inancı konusunda güvenilir kimseler değillerdir ve tabiatları icabı Müslümanları doğru yoldan çevirmeye çalışırlar. İnananlara düşen görev ise bu hususta Hz. Peygamber'in şu sözü doğrultusunda hareket etmek olmalıdır: "Ehl-i kitabı ne doğrulayınız ne de onları yalanlayınız, onlara şöyle söyleyiniz: 'Deyin ki, Biz Allah'a, bize indirilene, İbrâhîm'e (...) verilene iman ettik. (el-Bakara 2/136)."

k) Sahâbe'nin özel olarak müteşâbih âyetler, genel olarak da itikadî (metafizik) meseleler karşısındaki tavrı *tevakkuf* ilkesini benimseyerek "niçin" veya "nasıl" şeklinde sorular sormamaktır. Hz. Peygamber'in sağlığında ashâbın herhangi bir itikadî meselede görüş ayrılığına düştüğü rivâyet edilmiş değildir. Nitekim onların bu tür konularla ilgili bütün problemlerinde yegâne başvuru kaynakları Hz. Peygamber olmuştur.

Kaynakça

Abdurrâzık, Mustafa, *Temhîd li târîhi'l-felsefeti'l-İslâmiyye*, Kâhire: Mektebetü'n-Nahdatü'l-İslâmiyye, 1966.

Abdülazîz, Cum'a Emîn, *et-Tağyîr alâ minhâci'n-nübüvve "İrâdetü'l-amel"*, İskenderiye: Dârü'd-Da've, 1996.

- Abdülhamîd, İrfân, *Dirâsât fi'l-fırak ve'l-akâidi'l-İslâmiyye*, Bağdât: Dâru't-Terbiye, 1967.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992, I-VI.
- Akkâd, Abbâs Mahmûd, *Abkariyyetü Ömer*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1969.
- Azîmabâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed, *Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvud*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1979.
- Bergûs, Tayyib, *Menhecü'n-nebî fi himâyeti'd-da've*, Herndon: el-Ma'hedü'l-âlemî li'l-fikri'l-İslâmî, 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *Delâilü'n-nübüvve*, thk. Abdülmü'tî Kal'acî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985. I-VII.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *Şuabü'l-imân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003, I-XIV.
- Beyânûnî, Muhammed Ebü'l-Feth, *el-Medhal ilâ ilmi'd-deav*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1995.
- Beyâtî, Münîr, *Muhammed Rasûlüllah sallallâhu aleyhi vesellem*, Amman: Dârü'n-Nefâis, 2006.
- Câdü'l-Mevlâ, Muhammed Ahmed, *Muhammed el-Mes'elü'l-kâmil*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Ümeviyye, 1972.
- Ebü Zehra, Muhammed, *Muhammed Hâtemü'n-nebiyyîn*, Kâhire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1972, I-II.
- Elbânî, Vehbî Süleymân Gâvicî, *Erkânü'l-îmân*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Emîn, Hilmî Emîn, *el-Hivârü'l-fikrî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire: Dârü'n-Nahdatü'l-İslâmiyye, 1997.
- Ensârî, Ferîd, *et-Tevhîd ve'l-vesâta fi't-terbiyeti'd-da'viyye*, Katar: Vizâratü'l-evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, 1995.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, nşr. Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag: Wiesbaden, 1400/1980, I-II.
- Fârisî, Alaeddin Ali b. Balabân *el-İhsân fi takribi Sahîhi İbn Hibbân*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1991, I-XVIII.
- Galâyînî, Mustafa, *Câmiü'd-dürûsi'l-Arabiyye*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1385/1966, I-III.

- Galûş, Ahmed Mahmûd, *ed-Da'vetü'l-İslâmiyye: Usûlühâ ve vesâilühâ*, Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısriyye, 1987.
- Gurâbî, Ali Mustafa, *Târîhü'l-fıraki'l-İslâmiyye ve neş'etü ilmi'l-keâm inde'l-müslimîn*, y.y., 1958.
- Fergal, Yahyâ Hâşim Hasen, *Neş'etü'l-ârâ ve'l-mezâhib ve'l-fıraki'l-keâmîyye*, Kahire: Matbûâtü Mecmai'l-Buhûsü'l-İslâmiyye, 1391/1972.
- Feyyûmî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *el-Misbâhu'l-mîzân fi garîbi's-Şerh el-Kebîr*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts., I-II.
- Hufnî, Abdülmünim, *el-Mu'cemü's-şâmil li mustalahâti'l-felsefe*, Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 2000.
- Hûlî, Behî, *Tezkiretü'd-düât*, Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1979.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâleddin, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihî*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1398/1978.
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-Ikdü'l-ferîd*, thk. Muhammed Saîd el-Uryân, Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1953, I-VII.
- İbn Ebî Âsım, Ahmed b. Amr, *es-Sünne*, thk. Bâsim b. Faysal el-Cevâbere, Riyad: Dârü's-Sîma'î, 1419/1998, I-II.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, nşr. İbrâhim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülazîz b. Abdurrahmân b. Bâz, y.y., ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin, *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1369/1950, I-IV.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- İbn Receb, Abdurrahmân b. Şehâbüddin el-Hanbelî, *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*, Beyrut: Darü'l-Mârife, ts.
- İbn Receb, Abdurrahmân b. Şehâbüddin el-Hanbelî, *Fethü'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Komisyon, Medine: Mektebetü'l-Gurabâ, 1417/1996, I-IX.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin b. Muhammed, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed Zavî, Mahmûd Muhammed Tanâhî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979, I-V.

- İsfahânî, Râgıb, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kilânî, Beyrut: Dârü'l-Mârifê, ts.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyaz b. Mûsâ, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ, *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Mahfûz, Şeyh Ali, *Hidâyetü'l-mürşidîn ilâ turuki'l-va'z ve'l-hitâbe*, Beyrut: Darü'l-Mârifê, ts.
- Mahmûd, Abdülhalîm, *et-Tefkîrü'l-felsefî fi'l-İslâm*, Kahire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısriyye, 1968.
- Meydânî, Abdurrahmân Hasan Habenneke, *el-Akîdetü'l-İslâmiyye ve üsûsüha*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1415/1994.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed, *Feyzü'l-kadîr Şerhi'l-Câmi's-sagîr*, Beyrut: Dârü'l-Mârifê, 1391/1972, I-VI.
- Necâtî, Muhammed Osman, *İlmü'n-nefs fi hayâtine'l-yevmiyye*, Kuveyt: Dârü'l-Kalem, ts.
- Nîsâbü'rî, Ebü Abdullah Hâkim, *el-Müstedrek alâ Sahîhayn*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- Salîbâ, Cemîl, *el-Mu'cemü'l-felsefî*, Beyrut: Darü'l-Kitâbü'l-Lübnânî, 1973.
- Semerkandî, Şemseddin Muhammed b. Eşref, *es-Sahâifü'l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahmân eş-Şerîf, Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1985.
- Shahan, David, *Marazü'l-kalak*, çev. İzzet Şa'lân, y.y., 1988.
- Süheyli, Abdurrahmân, *er-Ravzü'l-ünüf fi Şerhi's-Sireti'n-nebeviyye li İbn Hişâm*, thk. Abdurrahmân el-Vekîl, Kahire: Darü'l-Kütübü'l-hadîs, 1969, I-VII.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahmân b. Muhammed, *Savnü'l-mantık ve'l-keâm an fenni'l-mantık ve'l-keâm*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Suad Ali Abdurrâzık, y.y., ts.
- Şarkâvî, Hasen, *Nahve terbiye İslâmiyye*, İskenderiye: Müessesetü'ş-Şebâb, 1983.
- Şehristânî, Ebü'l-feth Mahammed b. Abdülkerîm, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm*, nşr. Ferid Ceyyum, Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, ts.
- Tebrîzî, Veliyyüddin Muhammed, *Mişkâtü'l-mesâbih*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1405/1985.

Teftâzânî, Ebü'l-Vefâ el-Guneymî, *İlmü'l-keîâm ve ba'zu müşkilâtihî*, Kahire: Darü's-Sekâfe, 1979.

Uberr, Ronnie, *et-Terbiyetü'l-âmmeh*, çev. Abdullah Abdüddâim, Beyrut: Darü'l-ilm li'l-melâyîn, 1967.

Râfiû, Mustafa Sâdık, *Tarîhu âdâbü'l-Arab*, Kâhire: Matbaatü'l-İstikâme, 1953.

Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934, I-XVI.

Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *Üsûsü'd-da've ve âdâbü'd-duât*, yy., 1986.

Zeydân, Abdülkerîm, *Usûlü'd-da've*, İskenderiyye: Dâru Ömer b. Hattâb, 1975.